

Nørre Sødam

– en værftgård i Tøndermarsken

Udgivet af
Realdania By & Byg

Nørre Sødam

- en værftgård i Tøndermarsken

Udgivet af Realdania By & Byg

Nørre Sødam
– en værftgård i Tøndermarsken
ISBN: 978-87-93746-76-3

Tekst: Museumsinspektør Anne Marie Ludvigsen,
Museum Sønderjylland

Redaktion og tekst: Realdania By & Byg

Layout & tryk: OAB–Tryk ApS

Fotos og illustrationer:

Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune:
Side 19, 56, 58, 70, 74 (øverst th. og tv. samt nederst)
Museum Sønderjylland: Side 61, 74 (øverst i midten)
Nolde Stiftung Seebüll: Side 62 (tv.)
Udlånt fra de tidligere ejere af Nørre Sødam: Side 20
(plantegning), 38 (øverst)
Ulrik Pedersen, Tøndermarsk Initiativet: Side 6-7, 8, 11,
76, 77, 79
Realdania / Leif Tuxen: Side 66
Simon Ostenfeld Pedersen og Alex Hjøllund Enevoldsen:
Side 68 (oversigtskort)
Nationalpark Vadehavet / Ulrik Pedersen, Tøndermarsk
Initiativet: Side 78
Realdania By & Byg: Side 22, 26, 29 (tv.), 30, 31 (øverst),
32, 38 (midten og nederst), 41 (th.), 44,
46 (tre fotos øverst), 49 (tre fotos th.)

Alle øvrige fotos, inkl. omslag: Helene Høyer Mikkelsen

Tak til Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune for lån af fotos
og tak til familien Linnet for lån af private billeder.

Realdania By & Byg er et helejet datterselskab af foreningen Realdania.

Litteraturliste

Cook, Carl: "Jul i den gamle marskgård" I: Illustreret
familiejournal. Årg. 84, nr. 51. 1960. S. 24-25, 47-49.
Dragsbo, Peter: "Den 'slesvigske' gård – kulturmødefænomen
eller gammel jysk gårdtype I: *Sønderjysk Månedsskrift*, 2023.
Dragsbo, Peter: *Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa*.
Boyens, 2008.
Ludvigsen, Anne Marie: "At leve med vand i Tøndermarsken
og Gotteskoog" I: *Sønderjyske Årbøger*, 2022. S. 63-83
Lund, Hans om Cornelius Petersen i Dansk Biografisk
Leksikon (www.lex.dk)
Møller, Andreas: *Både og bådfolk i marsken*. Fiskeri- og
Søfartsmuseet i Esbjerg, 1973.
Nolde, Emil: *Mein Leben*. Freiburg, 2011 – en genoptrykt og
redigeret udgave af den første samlede udgivelse af Emil
Noldes selvbiografiske værk, som han skrev i 1930-46.
Interview med Peter Petersen Linnet v/ Realdania By & Byg,
2020.

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Tøndermarsken	7
Nørre Sødam – en værftgård i Tøndermarsken	17
Værftgården Nørre Sødam	19
Restaureringen	23
Beboere og naboer	57
Tøndermarsken – et unikt kulturlandskab	65
Digernes og værfternes land	67
Landskabet og historien	73
English summary	80
Ordforklaringer	82

Forord

På toppen af en forhøjning i det åbne marsklandskab uden for Møgeltønder ligger værftgården Nørre Sødram. I dag er den højtbeliggende placering alene en smuk og idyllisk ramme, men i 1764, da gården blev bygget, var placeringen en livsnødvendig foranstaltning.

Gården er en værftgård – med reference til det tyske ord *warf*, som er en kunstig anlagt banke i det flade og åbne landskab. Længe inden der blev etableret diger og afvanding, var beliggenheden på værfter med til at beskytte egnens gårde mod oversvømmelser og stormfloder.

I dag er langt de fleste af disse værftgårde forsvundet. Selve værfterne kan stadig ses rundt omkring, og på et af de ældste værfter fra 1200-tallet ligger Nørre Sødram.

I 2019 købte Realdania By & Byg den fredede værftgård, og efter tre års restaurering er der nu bevaret og sikret en yderst sjælden repræsentant for områdets særlige egnsbyggeskik. Restaureringen og bevaringen af Nørre Sødram er samtidig med til at understøtte den positive udvikling i dette område, der hører til blandt verdens fineste naturområder og er optaget på UNESCO's liste over verdensarv.

Det er ikke alene beliggenheden på toppen af et værft, som gør Nørre Sødram unik. Den firelængede gård, hvor de fire længer samler sig om et lukket gårdrum, udgør med sin byggestil et velbevaret ek-

sempel på en vestslesvigsk gård. I gården er desuden bevaret egnsspecifikke tømmerkonstruktioner, der er udviklet gennem generationer som et værn mod det barske klima. Gårdens lade er opført i en såkaldt højremskonstruktion, og i stuehuset findes de synlige rester af en tagbærende bjælkekonstruktion.

Med de to konstruktioner var det ikke gårdens mure, som bar det store sammenbyggede stråtag, men derimod solide stolper og bjælker. Det betød, at selv om al murværk blev skyllet bort ved en stormflod, ville gårdens skelet og stråtag ikke styrte sammen.

Med restaureringen er de unikke bevaringsværdier i Nørre Sødram igen bragt for dagens lys. I den tidlige kostald og hestestald er der gjort klar til Bed & Breakfast, så nogle af de mange tusinde turister, som hvert år besøger Tøndermarsken, kan opleve at bo midt i et stykke unikt dansk bygningskultur i et af verdens fineste naturområder.

Nørre Sødram indgår i dag i Realdania By & Bygs samling af flere end 60 historiske ejendomme, som tilsammen repræsenterer dansk bygningskultur gennem 500 år. Hver især er ejendommene med til at fremme den levende bygningskultur og formidle de fortællinger om Danmark og danskerne, som ligger gemt i vores historiske huse.

Realdania By & Byg
Oktober 2023

Tøndermarsken

Tøndermarsken

Af museumsinspektør Anne Marie Ludvigsen,
Museum Sønderjylland

Gennem århundreder har mennesker bosat sig i Tøndermarskens mangfoldige og forskelligartede landskab. Her har indbyggerne fundet måder at leve med vandet og havet som både ressource og trussel, og deres levevis afspejler sig i udformningen af bygninger og bearbejdningen af landskabet.

Bygningskulturen her viser på den ene side en stærkt lokalt forankret byggeskik og materialetradition og på den anden side en tydelig indflydelse udefra. Værftgården Nørre Sødum er et eksempel på en gård, som med sin arkitektur og sin beliggenhed på et værft rummer en samlet fortælling om både en byggeskik, en bosætning og et landskab midt i den sønderjyske marsk – en fortælling, som går tusinder af år tilbage.

Trods et udfordrende klima og landskab har der nemlig fundet bosætning sted i Tøndermarsken i årtusinder. Fundet af de berømte guldhorn fra Gallehus nord for Møgeltønder vidner om en bosætning i området så langt tilbage som år 400 efter vor tidsregning, hvor de første beboere slog sig ned først på gæsten, det gamle istidslandskab bestående af bakkeøer og hedesletter skabt under forrige og sidste istid, og sidenhen på værfter og diger.

Et attraktivt sted

Tilblivelsen af marsken går også tusinder af år tilbage. For ca. 3.000 år siden steg havspejlet i Vadehavet, og havet oversvømmede de lave hedesletter og aflejrede de lerpartikler, som sidenhen dannede marsken. Tøndermarsken var dengang åben mod havet og karakteriseret ved adskillige søer, åer og dyb, som formede et delta omkring Vidåen. Et sumpet og ad land ret ufremkommeligt område, som lå ubeskyttet mod havets luner.

Men marsken var samtidig et attraktivt sted at bo på grund af de næringsrige enge og den gode adgang til havet via vandløb og tidevandsrender, så for at beskytte sig mod den farlige nabo – havet – har indbyggerne til alle tider bosat sig højt i dette flade marskland.

Det er også derfor, at Tøndermarskens tre bysamfund, Tønder, Møgeltønder og Højer, ligger på kanten af den højtliggende gæsten ned til marsken. Her kunne befolkningen bo tæt på den frugtbare jord og samtidig være beskyttet mod havets stormfloder.

Ude i den flade marsk fandt der også bosætning sted. Rudbøl syd for Højer og Ubjerg syd for Tønder er eksempler på landsbyer, hvor naturlige moræneknolde eller sandbanker gjorde bosætning mulig i den sumpede marsk, og beboerne kunne sejle rundt mellem moræneknolde og sandbanker.

Trods et udfordrende klima har der fundet bosætning sted i Tøndermarsken i årtusinder. Fundet af de berømte guldhorn fra Gallehus nord for Møgeltønder vidner om en bosætning tilbage i år 400 før vor tidsregning.

I løbet af 1700-tallet blev den grundmurede, vestslesvigske gård den mest udbredte i Tøndermarsken. Byggematerialerne blev hentet i lokalområdet i form af ler, der kunne brændes til byggesten, og strå, der kunne lægges på taget.

Frisernes erfaring med værfter

I takt med havspejlets stigning, der resulterede i hyppigere og kraftigere stormfloder, opstod der et behov for at forhøje de naturlige sandbanker. Svaret på dette behov var anlæggelsen af værfter – ikke at forveksle med de værfter, hvor der bygges og vedligeholdes skibe, men afledt af det tyske ord *warf*: en kunstig anlagt banke i det flade landskab, ofte skabt af græstørv fra marskens fede jord og anlagt til at beskytte mennesker og dyr mod stormfloder.

Traditionen med at bo på værfter kom til området med friserne, der indvandrede fra syd i 1100-tallet, og som siden 1000-tallet havde samlet erfaring med at opføre diger og værfter. I dag findes der ca. 60 værfter i Tøndermarsken, som foruden ved Ubjerg

og Rudbøl kan ses i marsken syd for Møgeltønder og Højer. Værftet Nørre Sødram hører til blandt Tøndermarskens ældste.

Gårdtype og byggematerialer

I takt med, at bosætningen udviklede sig i Tøndermarsken, ændrede også byggeskikken sig. I løbet af 1700-tallet blev den grundmurede, vestslesvigske gård den mest udbredte i Tøndermarsken og langs vadehavskysten. Teglstensbyggeriet kom fra Holland og bredte sig op langs vadehavskysten, især efter stormfloden i 1634, som hærgede hele vestkysten og kostede mellem 8.000 og 15.000 mennesker livet, og som satte skub i konstruktioner, der sikrede et mere stabilt byggeri.

Tøndermarsken

Tøndermarsken ud til Vadehavet er Danmarks største marskområde. Geologisk består landskabet af gest, marsk og vade.

Gesten (fra tysk og hollandsk *geest*) betegner det højereliggende, tørre landområde i marsken i vadehavsegnene i Danmark, Tyskland og Nederlandene. I modsætning til marsken er gesten ikke afsat af tidevandet, men skabt af sand og sten, som blev aflejret, da isen smeltede under istiden. Det gamle istidslandskab består af hedesletter fra sidste istid og bakkeøer fra næstsidste istid, og med højdekoter på mellem 4-10 meter over havet er gesten det høje land i Tøndermarsken.

Marsken er langt yngre og skabt af havet. For ca. 3.000 år siden steg havspejlet, og havet oversvømmede de lave hedesletter og aflejrede de lerpartikler, det såkaldte *slik*, som gennem årtusinder har dannet marsken.

Vaden er den blotlagte havbund, som tørlægges ved tidevandets bevægelser. Når havet bevæger sig mellem højvande (flod) og lavvande (ebbe), trækker vandet sig et par kilometer væk fra kysten. Ved Vadehavet er tidevandsforskellen mellem flod og ebbe på mellem 1,5 og 1,8 meter. Til sammenligning er tidevandsforskellen i for eksempel Skagen blot 30 centimeter.

Krydsforbandt

Ved krydsforbandt veksles der skiftevis mellem løbere og kopper, dvs. mellem hele og halve sten. I hvert andet skifte med hele sten forskydes den hele sten én sten mod enten venstre eller højre. På den måde skabes et stærkt forbandt, som er særligt velegnet til massive mure.

I 1700-tallet var bindingsværk stadig den mest udbredte bygningstype i resten af Danmark, men langs vadehavskysten, hvor træ var en mangelvare, måtte beboerne ty til andre byggemetoder og byggematerialer, som de kunne hente i lokalområdet: Strå, som kunne bruges til taget, og ler, som kunne brændes til byggesten.

De rødbrune mursten, som er karakteristiske for de grundmurede, vestslesvigske gårde, blev brændt af bønderne selv eller på lokale teglværker. Afhængig af lertype og brænding kunne teglstenenes røde farve variere fra lys rød til mørk brun, og denne variation skabte sammen med måden, stenene blev lagt på – i krydsforbandt med lyse skræbefuger af kalkmørtel – et levende og changerende murværk.

Til fremstilling af mørtel og til hvidtning blev der brugt skælkalk, som blev fremstillet af skaller og kalksten fra stranden.

Soklen på de vestslesvigske gårde var enten muret eller skabt af syltsten, afhængig af om gården lå på gæsten eller ude i marsken. Store syltsten fandtes ikke i marsken, og skulle derfor fragtes inde fra gæsten.

Tagrørene til gårdenes tage blev hentet fra marsken, hvor der før de store afvandingsprojekter var langt flere rør end i dag. Rørene blev syet på, og mønningen blev lagt med store solide engtørv, som også var hentet lokalt.

På alle fire længer af Nørre Sødam er der lagt nyt stråtag og en ny mønning af tørv, ligesom der er opmuret to nye skorstene - én på den sydlige længe og én på den vestlige.

De fleste typer af den vestslesvigske gård er udført med et såkaldt *arkengaf*, dvs. en lang og smal frontkvist over hoveddøren. Hoveddøren er placeret på gårdens yderside og ikke inde på gårdspladsen.

Som oftest var gavlene hel- eller halvvalmede, dels for at skabe en ubrudt tagflade uden for mange fremspring, som vinden kunne gribe fat i; dels for at spare på murstenene. Tagene havde høj rejsning, som gav et stort loftsrum med masser af plads til hø, og taget blev afsluttet kort over vinduernes overkant og næsten vandret skåret med et lille fald udefter. Skorstenspiberne var murede og placeret i tagryggen, og skaftet afsluttedes som regel med en gesims.

Flere typer af den vestslesvigske gård

Den vestslesvigske gård findes i flere udgaver. Den enlængede vestslesvigske gård er et længehus med beboelse i den ene ende og stald i den anden. Stalden er ofte placeret mod vest og skærmer således for den blæsende vestenvind.

En beslægtet variant er 'firkantgården', hvor fire længer lukker sig om et lille rektangulært gårdrum, som ikke har tilkørsel. En anden mere særpræget variant er den frisiske 'haubarg'. Ordet kommer af det tyske 'Heu zu bergen', det vil sige 'hø-gemmet'. Her er gårdens fire længer og gårdrummet overdækket af et fælles tag, båret af stolper i gårdspladsens fire hjørner.

Et fællestræk ved de fleste typer af den vestslesvigske gård og samtidig en særlig sydvestjysk byggeskik er det såkaldte *arkengaf*: en lang og smal frontkvist over hoveddøren med luge og vindue. Gennem lu-

Laden i Nørre Sødram er opført i en højremskonstruktion, dvs. to rækker stolper, fra gavl til gavl inden for de lave ydervægge, samt en række stolper i midten. Foroven er stolperne tappet sammen med den gennemgående højrem, som bærer det store tag.

gen blev der læsset hø, brændsel eller tørv, som blev opbevaret på loftet. Kvisten kunne også være udformet som en bue, hvilket ofte ses på Rømø og Fanø.

Foruden at give adgang til korn- eller høloftet sikrede *arkengaf* også, at yderdøren ikke blev blokeret under en brand. Hvis der gik ild i stråtaget, ville der være stor fare for, at udgangen blev spærret, fordi det brændende stråtag skred ned og blokerede døre og vinduer. For at sikre, at i hvert fald hoveddøren kunne bruges som brandredningsåbning, blev der derfor bygget den høje facadekvist over døren. Kvisten sikrede, at det brændende stråtag styrtede ned på begge sider af døren, og dermed blev vejen ud af huset holdt fri.

Et andet fællestræk ved de vestslesvigske gårde er placeringen af hoveddøren, som blev anbragt på gårdens yderside i modsætning til gårde i resten af Danmark, hvor der ofte var indgang og hoveddør fra gårdspladsen. Bag hoveddøren på de vestslesvigske gårde befandt sig forstuen (på sønderjysk: *dielen*),

som var en gennemgående gang, der enten adskilte stuerne eller adskilte beboelsen fra stalden.

Højremskonstruktion

Som noget ganske særegent for gårdene i marsken og enkelte gårde på gesten blev de store stråtage båret af tagbærende bjælkekonstruktioner og såkaldte højremskonstruktioner. Disse konstruktioner betød, at det ikke var murene, men solide stolper og bjælker, som bar det store stråtag, så selv om al murværket blev skubbet bort af vandmasserne ved en stormflod, ville huset og stråtaget ikke styrte sammen. De særlige tømmerkonstruktioner var således datidens form for klimasikring, der skærmede folk og fæ mod det barske klima.

Nørre Sødram med beliggenhed på et værft er opført med både en tagbærende bjælkekonstruktion og en højremskonstruktion, og også Kiers Gaard i Højer, beliggende på gesten, er opført med den særlige højremskonstruktion.

**Nørre Sødram
– en værdsgård i Tøndermarsken**

Værftgården Nørre Sødams

Selve værftet Nørre Sødams og dermed også gården har adressen Ved Åen 17. 'Ved Åen' refererer til et område syd for Møgeltønder, hvor der ligger ca. ti værftsbebyggelser, og navnet hentyder således til værfternes beliggenhed tæt ved Vidåen. Værfterne her hører til Tøndermarskens ældste og stammer fra 1100- og 1200-tallet og dermed fra tiden, længe inden det første havdige blev bygget i 1554-1556.

Nærmeste nabo til Nørre Sødams er værftgården Kærgårdshof få hundrede meter mod øst. Et par kilometer mod syd ligger kunstneren Emil Noldes tidligere hjem, Utenwarf, og mod sydvest ligger den i dag ombyggede gård, Vester Anflod, der i 1914 blev opført med et staldanlæg som en haubarg, helt efter frisisk forbillede. I 1960'erne nedbrændte Vester Anflods staldanlæg, og i stedet blev der opført almindelige stalde. Nede i terræn ligger desuden flere gårde og huse, som stammer fra tiden efter Tøndermarskens afvanding i perioden 1927-1930.

Området 'Ved Åen' ligger mellem kote 0 og 1, dvs. 0-1 meter over havet, og værftet Nørre Sødams er 3,5 meter højt, hvilket gælder for de fleste af værfterne i området.

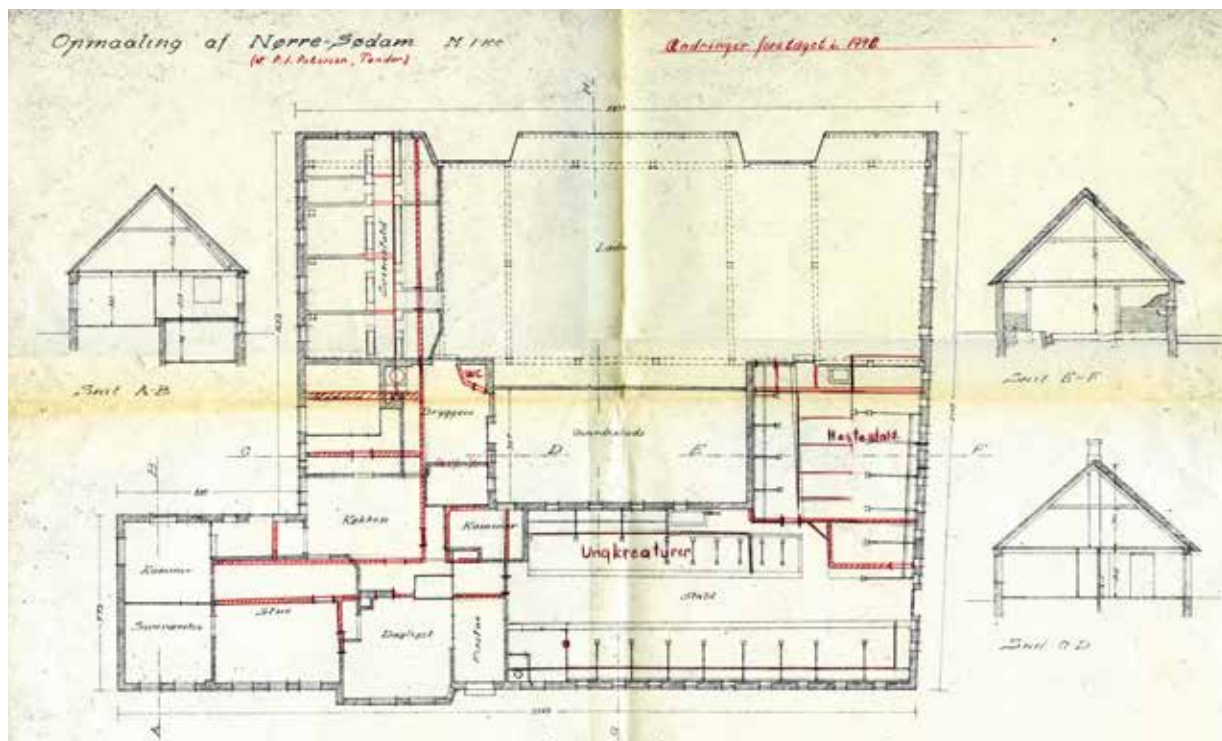
Nørre Sødams-værftet er ikke arkæologisk udgravet, men i lighed med de undersøgte værfter i nærheden stammer Nørre Sødams-værftet højst sandsynligt fra 1200-tallet, og gården er en af de ældst bevarede værftgårde i Tøndermarsken.

Overleveringer fortæller desuden, at en del af boligens tagbærende bjælkekonstruktion angiveligt skulle stamme fra en over 460 år gammel fiskerhytte. Årstallet 1554 – dengang området var hjemsted for fiskeri – skulle efter sigende være ridset ind i en af husets bjælker. Årstallet 1554 er i øvrigt startåret for opførelsen af Tøndermarskens første havdige.

Nørre Sødams, 1938.

Nørre Sødams sydlige længe blev i 1700-tallet opført med beboelse mod vest og stald mod øst. Hoveddøren med den lille frontkvist, arkengaf, er helt efter traditionen placeret på gårdens yderside. Til venstre for hoveddøren ses en senere tilbygget karnap.

Plantegningen, som stammer fra 1940'erne, viser, hvordan gården dengang var indrettet med hestestald og kostald (med ungdreuer) samt svinestald, som var placeret i den vestlige ende af laden.

En værftgård fra 1700-tallet

Den nuværende firelængede gård er fra 1700-tallet og opført i én etage med lange længer mod nord og syd og herimellem sammenbyggede korte sidelængder mod øst og vest. Det er en klassisk værftgård i vestslesvigsk byggestil, opført som en 'firkantgård' med et lukket gårdrum.

Alle længer er grundmurede og står i rød, blank mur. Stenenes varierende farver, fra mørk sintret brunviolet til lys rød, giver murene en varm glød, og sammen med det bløde stråtag fremstår bygningen med en levende stoflighed.

Murværket bærer flere steder præg af reparationer gennem tiden, og nogle få steder i beboelsesdelen ses stadig nogle af de gamle murankre, som markerer den tagbærende bjælkekonstruktion. Murankrene

ses bl.a. i ladens østgavl, hvor de er udformet som årstallet 1764, som er det år, hvor gården blev opført, mens staldene er indrettet i hhv. 1939 og 1960.

Alle tage er stråtede og med mønning af tørv. Den sydlige længe har trekvartvalmet gavl mod øst og helvalmet gavl mod vest. Laden har helvalmet gavl. I rygningen ses to skorstenspiber, som angiver den oprindelige placering af hhv. køkken/bryggers og stuer.

Den sydlige længe blev oprindeligt opført med beboelse mod vest og stald mod øst. Indgangspartiet, som helt efter traditionen befinder sig på gårdens yderside, fremhæves af den lille frontkvist, *arkengaf*, der er forsynet med et enkelt vindue, som nok oprindeligt har været en luge. Gavltrekanen afsluttes mod stråtaget af en bred, muret gesims.

En lille fiskerhytte på et værft

“Sødams begyndelse har været en lille fiskerhytte på et værft. Den nuværende ejer (Peter Linnét) har fortalt, at værftet efter sigende er blevet til, ved at koner har båret jord i deres forklæder fra et sted vest for gården; en lavning findes der, det kan ikke bortforklares, men det med konerne skal man vist ikke tage for højtideligt.

Fiskerhytten, hvoraf tømmer skelettet findes bevaret i storstuen, har været en ca. 5 x 6 m stor bygning. De jordgravede stolper, der holder skelettet, findes inden for en murstensskal; derved opnår man den fordel, at huset bliver godt afstivet, hvilket også er nødvendigt, da stormfloderne ellers har for let ved at vælte murene.

På en af bjælkerne i dette tømmer skelet er, efter ejerens oplysninger, årstallet 1554 at finde. Om gårdens begyndelse er gjort dette år, eller bjælken er strandingsgods, kan man jo ikke konstatere, men at der den dag i dag findes en gård i fuld drift, hvis første bygninger endnu findes, og disse bygningers start ligger så langt tilbage i tiden, synes for os noget ganske enestående...”

*Skoleopgave med titlen “Gårdhistorie”,
skrevet af den sønderjyske seminarielever,
Harry Schmidt, sidst i 1950'erne
eller starten af 1960.*

Restaureringen

Af Realdania By & Byg

For befolkningen i det flade marskland ved den sydvestjyske kyst har vinden og vandet til alle tider været et livsvilkår. Lige så længe der har været beboere i dette hjørne af Danmark, har generation efter generation forsøgt at tage livtag med naturens stærke kræfter.

Med tiden har diger og dræn lagt en dæmper på vandets indtrængen, og forstærkninger i mur- og træværk har taget trykket af vinden, men det er stadig naturen, der sætter den dagsorden, som både beboere og bygninger må indordne sig under – også værftgården Nørre Sødram.

Når Realdania By & Bygs arkitekt og projektchef Frants Frandsen, som har stået i spidsen for restaureringen af den fredede værftgård, skal sætte ord på nogle af de udfordringer, som holdet af arkitekter, ingeniører og håndværkere stod overfor, da de i 2020 begyndte på den omfattende restaurering, er det da heller ikke uden grund, at netop “vandet og vinden” er den gennemgående overskrift.

– Vi skal ikke tage livtag med naturen, men gå med livrem og seler, og det er netop, hvad vi har gjort i bestræbelserne på at restaurere, bevare og sikre den

fredede gård, siger Frants Frandsen, som sammen med sin kollega fra Realdania By & Byg, arkitekt Lise Christensen, har haft overblikket over den tre år lange restaurering.

Da Realdania By & Byg overtog Nørre Sødram i 2019, var de tidligere stalde allerede blevet indrettet til Bed & Breakfast. Selve beboelsesdelen var indrettet som almindelig bolig, mens laden stod tom.

Gennem tiden – også før indretningen til Bed & Breakfast – havde gården desuden undergået en del ombygninger og nyindretninger. For Realdania By & Byg handlede en del af restaureringen derfor både om at bevare og genskabe gårdens historiske udtryk og særegenhed og samtidig bibeholde anvendelsen til Bed & Breakfast.

Nørre Sødram i kvadratmeter

Samlet areal: 682 m² (11 værelser)

Bolig: 185 m² + 15 m² kælder

Bed & Breakfast: 253 m²

Lade: 229 m²

Indre gårdrum: 66 m²

Grund: ca. 70 ha

Nørre Sødam før Realdania By & Bygs restaurering

BOLIGEN

- *Forstuen* (på sønderjysk: *dielen*) har angiveligt engang været gennemgående helt frem til gårdrummet, så det har været muligt at gå direkte fra hoveddøren og ind i gårdrummet, men på et tidspunkt er forstuen blevet afkortet af en tværgående mellemgang. Hoveddøren er ikke den oprindelige, men en fin ældre tofløjet fyldningsdør, placeret under et fladbuet stik og med fine ruder med blomstermotiv i den øverste fyldning og et smalt, krydsopsproset overvindue.
- I spisestuen (på sønderjysk: *æ dørn's*) og værelset ved siden af ses dele af den originale tagbærende bjælkekonstruktion. I gårdens bolig er desuden bevaret flere ældre fyldingsdøre med klinkefald og bukkehornsbeslag. Den ældste dør er antageligt døren til det lille kammer ved nedgangen til kælderen og trappen til loftet (se foto side 45).
- *Karnappen* med tre sider er ikke original, men er på et tidspunkt føjet til beboelseslængen for at give flere beboelseskvadratmeter og mere lys. At karnappen er en tilbygning, kan også ses på murstenene, som er en mindre type end de oprindelige sten, og indenfor kan det ses, at bjælkerne i loftet er blevet forlænget i forbindelse med karnap-udvidelsen.
- *Mellemlængen* indeholdt det oprindelige bryggers med den gamle gruekedel samt et lille badeværelse, der var tilføjet omkring 1940, tillige med et depotrum, et viktualierum og køkkenet med bl.a. støbejernskomfur fra 1800-tallet.
- *Udløberfløjen*, som er den sidst tilkomne udvidelse i værftgården, indeholdt to værelser og en kælder.

BED & BREAKFAST

- *Den tidligere kostald* var indrettet som Bed & Breakfast med fire værelser og to baderum samt et kontor.

GÅRDRUMMET OG TERRASSEN

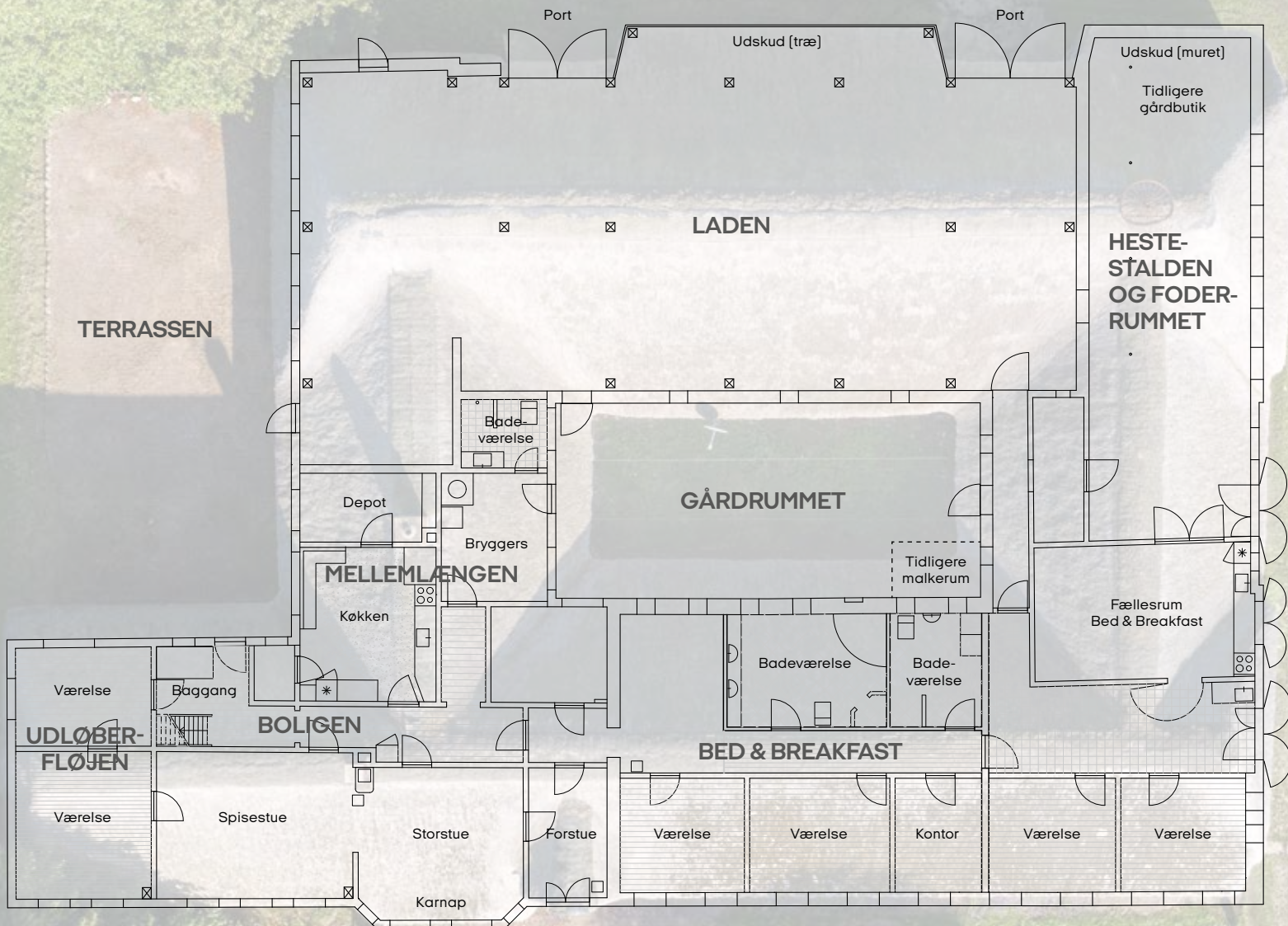
- *Det indre gårdrum* med pigsten var forsynet med revledøre ind til bryggers, lade og fodergang. I et hjørne af gårdrummet, ind mod fodergangen, fremstod muren kalket. Her har der engang været malkerum, og den kalkede mur har været mere hygiejnisk end den blanke mur.
- *Terrassen* var anlagt med herregårdssten i beton, og fra terrassen var der adgang til laden gennem det rum, der tidligere havde været fyrrum, samt adgang til boligens baggang.

LADEN

- *Ladens vestlige del* blev i perioden omkring 1940 indrettet som svinestald. Senere har der været halmfyr, og da Realdania By & Byg overtog gården, var den vestlige ende inddraget som en del af laden.
- *Ladens nordlige del* var forsynet med to ældre revleporte samt et træ-udskud i midten og et muret udskud mod øst.
- *Ladens østlige del* med et støbt, hvælvet staldloft blev omkring 1960 indrettet som svinestald. Senere, givetvis i 1990'erne, blev den østlige del omdannet til hestestald. Ved Realdania By & Bygs overtagelse havde denne del af laden senest været brugt til gårdbutik.

HESTESTALDEN OG FODERRUMMET

- I det tidligere foderrum var der før restaureringen fællesrum for Bed & Breakfast-gæsterne, og i den tidligere hestestald var der gårdbutik.

Mere end 260 års tryk fra den barske vestenvind havde gennem årene sat sit aftryk på laden. Et af de store restaureringsarbejder har derfor været at få laden stabiliseret, bl.a. med nye punktfundamenter og nye spær samt wirer på kryds og tværs under taget.

Vindens rasen

Beliggenheden på toppen af en forhøjning, knap fire meter over havets overflade, har været Nørre Sødams redning, når stormfloder og oversvømmelser har skyllet ind over land. Men den højtliggende placering har samtidig gjort Nørre Sødams sårbar overfor vindens rasen.

Da Realdania By & Byg overtog gården i 2019, var det da også tydeligt, at vinden havde sat sit hårdhændede aftryk mange steder, bl.a. i den store lade fra 1764, som sammen med beboelsesdelen er den ældste af bygningerne i den sammenbyggede gård.

– Med en fritstående gavl op mod den hårde vestenvind har laden i mere end 260 år været udsat for et hårdt vindpres. Da vi begyndte at undersøge laden, viste det sig da også, at hele konstruktionen var meget

ustabil. En af de store indsatser i restaureringsarbejdet har derfor været at få laden stabiliseret og skruet ordentlig sammen, fortæller arkitekt Frants Frandsen.

Laden er opført i den såkaldte højremskonstruktion, som består af to rækker stolper, der er opstillet fra gavl til gavl inden for husets lave ydervægge samt en række stolper i midten. De yderste stolperækker står med en afstand på 15-20 centimeter fra væggen og er koblet sammen med murankre.

Forneden blev stolperne i sin tid placeret på syldsten, og foroven blev de tappet sammen med en rem, højremmen, der ligesom stolperækkerne er gennemgående i hele ladens længde. I stedet for ydervæggene er det altså højremmen, som bærer det store tag, og selve murene fungerer som et skjold rundt om tømmerkonstruktionerne.

I ladens vestlige gavl er der igen åbne, runde glughuller, helt som oprindeligt. På gulvet er der komprimeret grus. Der er fremstillet to nye dobbeltporte, som i dimensioner svarer til de oprindelige.

I Nørre Sødams østlige længe har der været både svinestald, hestestald og gårdbutik, og også denne længe har engang været forsynet med runde glughuller. I dag indeholder længen en lille lejlighed og et fællesrum til Bed & Breakfast-gæsterne.

De gamle stolper i laden, som nærmest svævede over jorden, er i dag udskiftet med nye punktfundamenter. Trods svære arbejdsbetingelser med den bløde jord står de nye fundamenter nu solidt boret ned til frostfri dybde.

Ustabilt underlag

Ladens ustabilitet skyldtes blandt andet, at den ikke havde ordentligt fodfæste. Da Realdania By & Byg overtog gården, var mange af stolperne ødelagt i bunden på grund af bl.a. råd. Stolperne stod nærmest og svævede over jorden, og selv om der gennem tiden var støbt nye fundamenter, havde stolperne svært ved at få fodfæste, eftersom de syldsten, som stolperne oprindeligt havde hvilet på, enten var helt væk eller lå lavere end stolpe-enderne.

Derfor er der i dag støbt 15 nye punktfundamenter, så den over 200 kvadratmeter store lade nu står sikkert og stabilt og samtidig holdes fri af den fugtige jord.

– Normalt er støbning af punktfundamenter en relativ let øvelse, men også her spillede naturens kræfter ind. Den særlige jord, som findes i dette om-

råde, er nemlig meget svær at arbejde med, fortæller Frants Frandsen med henvisning til jordarten *silt*, som er en form for dynd eller bundslam, og som i modsætning til f.eks. ler hverken er plastisk, smidig eller blød og tilmed bliver porøs ved lufttørring.

Alt i alt en jordbund, som ikke giver de bedste betingelser at arbejde under, når opgaven lyder at stabilisere en mere end 260 år gammel bygning i et vindblæst hjørne af Danmark. Men det lykkedes, og i dag er de 15 punktfundamenter boret ned til frostfri dybde.

Laden er desuden stabiliseret med stålwirer af den type, der ofte bruges, når landets gamle kirker skal restaureres. I Nørre Sødams lade løber wirerne på kryds og tværs under taget, hvor de er fastspændt til spærrene.

Jordunderlaget: Silt, slik og klæg

Silt kommer af det engelske ord for 'dynd' eller 'bundslam'. I modsætning til ler er silt stort set uplastisk og bliver usammenhængende ved lufttørring. Silt aflejres primært ved bundfældning i næsten stillestående eller svagt strømmende vand i f.eks. floder, søer eller i havet.

Slik er fint ler, der aflejres på marskkysterne i Syd- og Sønderjylland. Aflejningsprocessen hænger sammen med tidevandet. Under højvande, flod, føres det finkornede materiale ind med vandet, og under lavvande, ebbe, kittes det sammen, mens området er tørlagt.

Klæg er det tætte lag af finsand, silt og ler, som typisk dannes under vadehavsforhold.

– Derudover er næsten alle spær i laden blevet udskiftet. De gamle spær var i så dårlig forfatning, at kun meget få dele kunne genbruges. Vi har genbrugt alle de stumper, der kunne bevares, og hvis de besøgende lægger nakken tilbage og kigger op i den knap ti meter høje lade, vil de kunne ane de mange udskiftninger og udlusninger, altså samlinger af nyt og gammelt træ, siger Frants Frandsen.

Glughuller og udskud

Det er ikke kun tømmerkonstruktionerne og stolperne i laden, som har undergået en omfattende restaurering; det har også murværket, bl.a. i ladens vestlige gavl. Her har der oprindeligt været åbne, runde glughuller, men på et tidspunkt er disse blevet udskiftet med fire kvadratiske vinduer med termoruder. I dag er disse kvadratiske vinduer fjernet, og der er igen åbne glugger, sådan som der oprindeligt har været.

På gulvet er der lagt et underlag af komprimeret grus, der kan tåle det slid og den kulde, som uundgåeligt vil være i en lade, der har glughuller ud til det fri og ikke er opvarmet. Mod øst ind til den tidligere hestestald – i dag en Bed & Breakfast-lejlighed – er der etableret adgang til et nyt toilet.

Som en del af restaureringen er der desuden på ladens nordlige langside bygget et nyt udskud magen til det eksisterende udskud.

Nørre Sødum set fra vest. Til venstre ses laden med de nye glughuller og til højre selve boligen, hvor der er udgang til en terrasse.

I dag er Nørre Sødamladen forsynet med tre udskud, helt som oprindeligt; et muret udskud i hver ende og et træ-udskud i midten. De lavloftede og smalle udskud har tidligere været brugt til mindre dyr og opbevaring.

– Et udskud er en integreret del af en bygning, i dette tilfælde en lade, men udskuddet er lavere end den øvrige facade, og taget er trukket med ud over udskuddet. Et udskud kan minde om de sideskibe, som ses på mange kirker, hvor der parallelt med kirkerummet, dvs. parallelt med hovedskibet, ses lavere og smallere sideskibe. Udskud ses også brugt ved nogle boliger, hvor de typisk bliver brugt til alkover, forklarer Frants Frandsen.

I Nørre Sødams lade er det således også den egns karakteristiske højremskonstruktion, som bæ-

rer taget på udskuddene. I tiden før de beskyttende diger var denne forlængede tagflade – som jo rager ud over udskuddene – i høj grad med til at beskytte både højremskonstruktionen og de sårbare murflader, som let kunne skylle væk under en stormflod.

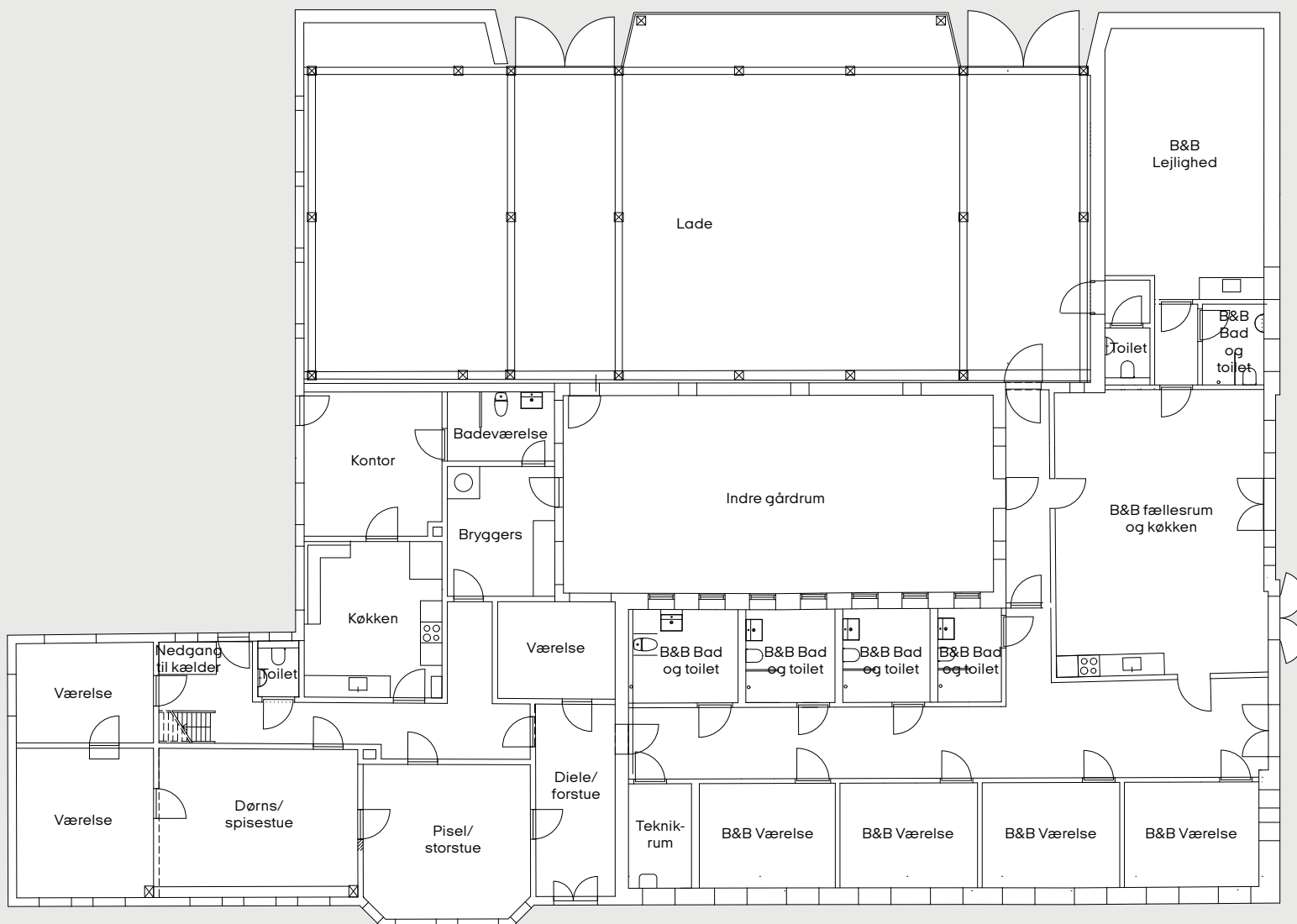
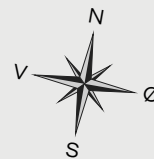
Murfladerne på Nørre Sødamladens to udskud er blot 140 centimeter høje, målt fra underkanten af stråtaget og ned til jorden, og jo mindre murfladerne i sin tid var, desto mindre var risikoen for at murene kunne vælte under en stormflod.

I tiden før de beskyttende diger var den forlængede tagflade med til at beskytte både højremskonstruktionen og de sårbare murflader, som let kunne skylle væk under en stormflod.

Nørre Sødam efter Realdania By & Bygs restaurering

Under restaureringen er der fremstillet nye dobbeltporte; en på hver side af træ-udskudet. Der er kun fremstillet ganske få nye beslag, og ellers er de eksisterende beslag afrenset og malet i den egnskarakteristiske røde farve.

Nyt udskud og nye porte

I dag er Nørre Sødam-laden igen forsynet med tre udskud – helt som oprindeligt: et muret udskud i hver ende og et træ-udskud i midten. Det nye udskud i tegl er muret op med samme massive røde sten som det eksisterende udskud, der blot er repareret. Det midterste udskud er opført på ny, da det gamle træ var så medtaget, at det ikke kunne bevares, men dimensionerne er magen til det oprindelige udskud.

Da Realdania By & Byg overtog Nørre Sødam, var der efterladt nogle gamle trug mellem højremstolperne i laden, hvilket tyder på, at de lavloftede udskud i perioder har været brugt til mindre dyrehold som grise, får og høns og givetvis også til opbevaring, måske til brændsel. Om vinteren har de ekstra kvadratmeter også givet god plads til dyrene, som er kommet ind og ud via ladeportene og blevet gennet ind i siderne, hvor udskuddene angiveligt har været afskærmet med planker på siderne.

– På hver side af det midterste træ-udskud er placeret en dobbeltport. Som en del af restaureringen blev der fremstillet to nye dobbeltporte, som i dimensioner svarer til de oprindelige. Der er tilføjet ganske få nye beslag, men ellers er de eksisterende beslag blevet afrenset og malet i den egnskarakteristiske røde farve, der har været almindeligt brugt i det sønderjyske område, forklarer Frants Frandsen.

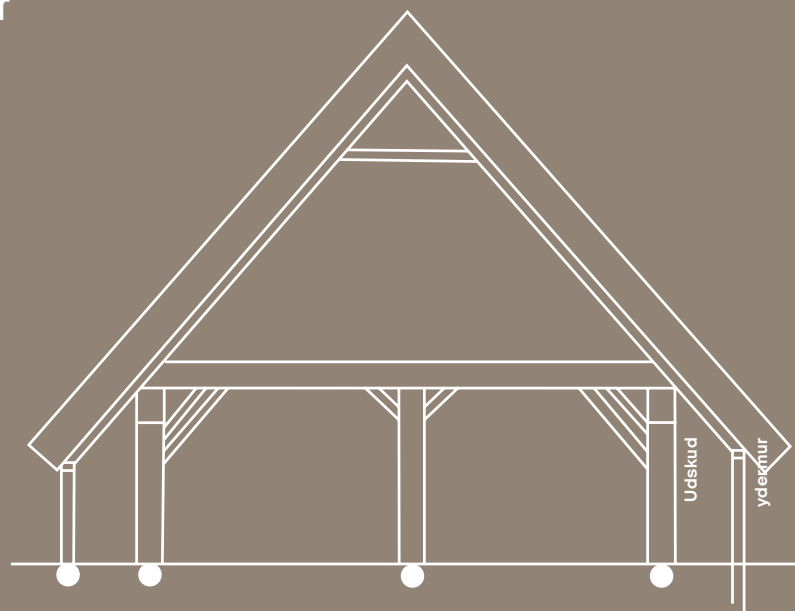
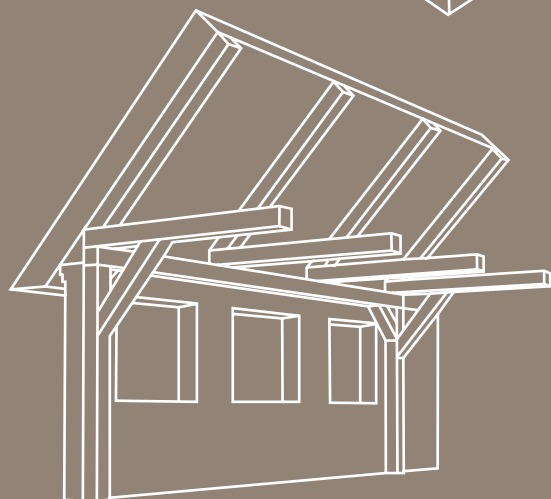
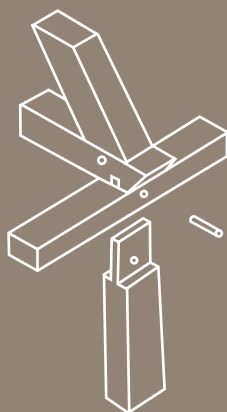
Faktisk har der været et udskud mere på den historiske værftgård, nemlig et smalt træ-udskud fra laden ind mod det indre gårdrum. Måske har der været tale om en tynd muret væg ind mod gården – det vides ikke, men en strimmel af gårdrummet har i hvert fald på et tidspunkt været inddraget i laden. Hvornår dette udskud er fjernet, vides ikke. Da Realdania By & Byg overtog værftgården, fremstod det indre gårdrum helt symmetrisk i målene knap 12 x 6 meter.

Nørre Sødams konstruktioner

Boligen:

Den tagbærende bjælkekonstruktion

består af en kraftig rem, hvorpå bjælker og tagværk hviler. Remmen er så kraftig, at den kan bære tagkonstruktionen i stuens fire fag.

Laden:

Højremskonstruktionen består af to rækker stolper, opstillet fra gavl til gavl inden for ladens lave ydervægge samt en række stolper i midten af laden. Foroven er stolperne tappet sammen med en rem, højremmen, der er gennemgående i hele ladens længde. Det er også højremskonstruktionen, som bærer udskuddenes tag.

Udskuddene er en integreret del af laden. Ved at skyde ydermuren ud fra den bærende konstruktion og forlænge taget nedover er der skabt udskud, som har tilført laden nogle ekstra kvadratmeter. Forlængelsen af den skrå tagflade betyder selvsagt, at udskuddene er meget lavloftede, og samtidig betyder højremskonstruktionen med de bærende stolper, at udskuddene er meget smalle.

Den våde jord

Mens det især var vinden, som gennem årene havde udfordret den store ladebygning, var det vandet og det mudrede og smattede jordlag, som gennem tiden havde givet de største udfordringer i den 260 år gamle bolig og i den tidligere stald, der har fungeret som stald siden 1700-tallet.

Da Realdania By & Byg overtog gården, var den tidligere kostald allerede ombygget til Bed & Breakfast, men som en del af restaureringen har både boligen og kostalden undergået en stor istandsættelse.

Det samme har også det tidligere foderrum, der i dag er indrettet som et fællesrum til brug for Bed & Breakfast-gæsterne, samt den tidligere hestestald, som i dag er indrettet til en lille selvstændig Bed & Breakfast-lejlighed.

– Med disse ændringer er der føjet endnu et kapitel til fortællingen om de forandringer, som værftgården gennem tiden har undergået, i takt med at der er opstået nye behov, siger Frants Fransen.

Især gårdens østlige længe, som i dag huser Bed & Breakfast-fællesrum og -lejlighed, har ændret anvendelse flere gange gennem årene. Til en start har længen været brugt som lade og måske til dyr om vinteren.

Den var dengang forsynet med runde glughuller, som ikke har givet meget lys, men tilstrækkeligt til brug som lade.

På et tidspunkt, måske i 1930'erne, er glughullerne i ladens østgavl blevet udskiftet med halvmåneformede vinduer, hvilket kunne tyde på, at der har været brug for mere lys. Senere er de halvmåneformede vinduer blevet erstattet af andre vinduer, og i samme tidsrum er det hvælvede staldloft blevet muret, så der her kunne indrettes en svinestald, som senere blev til hestestald.

Til bunds i sagen

I dag er hele østlængen og kostalden istandsat og transformeret til et indbydende Bed & Breakfast-sted med en elegant kontrast mellem på den ene side rå beton og rå bræddevægge og på den anden side sarte, lyse pastelfarver i blå, grønne, gule og rosa nuancer.

– Der er ingen tvivl om, at tidligere ejere af Nørre Sødam på forskellig vis har iværksat mange tiltag for at holde de gamle bygninger tørre og sunde. Men med en beliggenhed på et inddæmmede areal er det næsten uundgåeligt, at bygningerne gennem tiden bliver påvirket af fugt og opstigende vand. Derfor valgte vi som en del af restaureringen at komme til bunds i sagen: Mange steder gravede vi hele dækket ud, og i østlængen og halvdelen af vestlængen stod kun yder-vægge og lofter tilbage, siger Frants Frandsen.

I den tidligere kostald, som i dag rummer fire Bed & Breakfast-værelser og fire badeværelser, er de eksi-

Den tidligere kostald er istandsat til Bed & Breakfast-værelser. Planløsningen er inspireret af staldens oprindelige opdeling (øverste foto), så værelserne er placeret nærmest som kreaturbåse og gangarealer som en fodergang.

Revledørene til Bed & Breakfast-området er nye, og det samme er staldvinduerne, men begge dele er udført i stil med de oprindelige.

sterende stolper og åse blev udskiftet med nye stolper og nye åse, dvs. nye kraftige, langsgående, bjælker, der understøtter spærene. I denne længe og de øvrige længer samt i køkken, bryggers og bad i beboelsesdelen er der desuden etableret stikdræn, så bygningerne beskyttes mod fugt. Der er etableret nyt kloaksystem, og alle rørledninger er udskiftet, ligesom gården har fået eget minirensningsanlæg, der renser toilet- og brugsvand.

Hård beton og lette molersten

Også alle gulvene er nye i Bed & Breakfast-området, dvs. i den tidligere ko- og hestestald samt det tidligere foderrum. Her er der først lagt et dæk af grus, og herefter er alle gulve blevet isoleret med 350 eller

400 millimeter polystyren og radonsikret, inden der er støbt et 10 centimeter tykt betonlag. Betonen er slebet, poleret og forseglet, så gulvet fremstår glat og gangbart, men alligevel med et råt udtryk, som understreger bygningernes oprindelige funktion som kostald, svinestald, hestestald og foderrum.

Derudover er alt murværket blevet eftergået og istandsat, og bygningerne er blevet isoleret. Lofterne i Bed & Breakfast-afdelingen er isoleret med 350 millimeter træfiberisolering og herunder to lag gipsplader.

Isoleringen på indervæggene er udført som en ny væg, opmuret af såkaldte molersten – en meget luftholdig stentype, der kun findes ved Limfjorden, især på Mors og Fur, og ingen andre steder i Nordeuropa. Molersten har en porøsitet på 67 procent og vejer

Mens gangarealerne ved Bed & Breakfast-værelserne er beklædt med planker af fyrretræ, som er med til at give en rustik stemning af stald, så er der i værelserne en mere intim stemning med pudsede, pastelfarvede vægge.

I den tidligere hestestald, som er indrettet til en lille selvstændig Bed & Breakfast-lejlighed med eget badeværelse, er bevaret det gamle staldloft fra 1960'erne med murede hvælvinger.

under halvdelen af almindelige teglsten. Desuden tørrer stenene let og kan derfor hurtigt pudses efter opmuring. I værftgården er moler-væggene efter pudsning blevet malet med silikatmaling.

– Molersten har et så stort indhold af luft, at de kan flyde på vand. De minder næsten om kattegrus. Ved en restaurering som denne i Nørre Sødam er molersten særligt velegnede: De er gode til at holde på varmen og dermed også gode for varmeregningen, og samtidig sikrer de et godt indeklima, forklarer Frants Frandsen.

Tro mod den oprindelig ruminddeling

Da bygningerne blev skilt ad, viste det sig, at flere af gulvene, væggene og lofterne ikke var de oprindelige, men nye, som var kommet til i årenes løb.

I takt med diverse nyindretninger var også nogle af vinduerne og dørene gennem tiden blevet udskiftet,

og i boligen viste det sig, at nogle af skillevæggene var nyere vægge, som én efter én havde sløret det oprindelige rumforløb.

– Under restaureringen er vi gået ud af to parallelle spor: På den ene side har vi bestræbt os på at skabe en sund bygning og fremtidssikre gården, og på den anden side har vi bestræbt os på at bevare så meget som muligt, blandt andet boligens forskellige døre, der vidner om mange års ændringer og istandsættelser, siger Frants Frandsen og fortsætter:

– Vi har også i vid udstrækning været tro mod den oprindelige rumstruktur. Vi har faktisk ikke ændret ret meget på den rumstruktur, som var i boligen, da vi overtog. I dialog med fredningsmyndighederne har vi foretaget et samlet restaureringsgreb, hvor vi har genopbygget en væg mellem de to stuer og udvidet badeværelset og kammeret ved køkkenet, fortæller Frants Frandsen.

I det tidligere foderrum er der gjort klar til et fællesrum for Bed & Breakfast-gæsterne med et lille køkken, hvor gæsterne kan tilberede lidt mad, brygge en kop kaffe og slå sig ned.

Sønderjysk rød

Brugen af den røde farve er formodentlig opstået omkring år 1900, hvor de tyske myndigheders fortykningspolitik i Sønderjylland nåede et højdepunkt.

Der findes intet fagligt belæg for en sådan særlig sønderjysk rød, men blandt lægfolk på egnen eksisterer fortællingerne om den røde farve i bedste velgående. Med denne farve kunne befolkningen omkring år 1900 vælge at markere deres danskhed ved at male båndhængsler, greb og lukketøj røde på hvide porte og luger. I Møgeltønder og Ballum, som begge var meget danske, har mange af egnens beboere ganske givet benyttet denne praksis, mens farven næppe har været anvendt i Højer og Ubjerg, som var meget tyske.

Den historiske stemning

Bevaringen af Nørre Sødam har ikke kun handlet om at bevare og genbruge de historiske bygningsdele; opgaven har lige så meget handlet om at bevare den historiske stemning.

Så selv om meget af det indre i de tidligere stalde og det tidligere foderrum i dag er nyt, så er stemningen og sjælen forsøgt bevaret. Det er bl.a. sket ved at give nye stolper og nye åse samme dimensioner som de oprindelige og ved at vælge en rå og rustik indretning med bl.a. betongulve, staldvinduer i støbejern og landlige lamper á la gamle syltetøjsglas.

De nye skillevægge, der opdeler Bed & Breakfast-værelser og gangarealer, er udført af gipsplader, som på indersiden, dvs. inde i værelserne, er pudset og malet i lyse pastelfarver, og på ydersiden, dvs. ud mod gangarealerne, er beklædt med lodrette planker af fyrretræ.

Rummenes disponering er inspireret af staldenes oprindelige opdeling, så værelserne er placeret nærmest som kreaturbåse og gangarealet som en fodergang. I de fire nye badeværelser, der vender ind mod gårdrummet, er de halvrunde støbejernsvinduer bibeholdt. Glasset er skiftet, og støbejernet er blevet sandblæst og malet. Det hele bidrager til at give den nyistandsatte Bed & Breakfast-længe et udtryk af rå og rustik stald.

Under den rødmalede låge gemmer sig et lille kælderrum, som er istandsat med nyt gulv, loft af fyrreplanker og gamle støbejernsvinduer. Trappen fører op til loftet, og den gamle dør med bukkehornsbeslag og klinkefald fører ind til et af værelserne.

I den tidligere hestestald, der i dag er indrettet som en lille selvstændig Bed & Breakfast-lejlighed, er bevaret det gamle staldloft fra 1960'erne med kappenhvælvninger, dvs. murede hvælvinger mellem jernbjælker og udstøbt beton ovenover hvælvene. I det tidligere foderrum, som i dag er fællesrum for Bed & Breakfast-gæsterne, er et roeindkast og en reminiscens fra et gammelt fodernedkast bevaret.

– Under restaureringen og nyindretningen af de tre brugsbygninger – kostalden, hestestalden og foderrummet – har vi desuden bestræbt os på at tænke reversibelt. Hvis man forestiller sig, at vi fjerner alle indvendige elementer, skillevægge, indvendige døre, toiletter, køkkenfaciliteter osv., så vil vi stå med bygninger, som i dimensioner og udtryk vil være tro mod de oprindelige, siger Frants Frandsen.

Nyt stråtag

Også udvendigt fremstår den sammenbyggede værftgård i dag, som den gjorde, da den blev opført i 1700-tallet. På alle fire længer er der lagt nyt stråtag og en ny mønning af tørv, ligesom der er opmuret to nye skorstene.

Alle udvendige revledøre er nye, men med samme udtryk som de oprindelige, dvs. kurvehanksbuede og placeret under de kurvehanksbuede murstik. Dørene er monteret traditionelt med

stolper på indersiden af muren, og de er hængslet med nye båndhængsler, der er udformet som de oprindelige.

Alt murværket på Nørre Sødam er gennemgået fra A til Z og repareret og genopmuret, hvor det har været nødvendigt. Også de gamle murankre, inklusive smedejernstallene, 1, 7, 6 og 4, er blevet afrenset og sat op igen.

I det lille gårdrum på 66 kvadratmeter er der etableret en ny dobbeltmur med isolering ind til badeværelserne i Bed & Breakfast-afdelingen, og der er drænet langs kanten og nedgravet brønde i hvert hjørne. Gårdrummets gamle pigsten er rensat og lagt på plads igen.

Udenfor gårdrummet, langs facaderne i nord, syd og vest, er der lagt en ny pigstensbelægning, som i et 75 centimeter bredt bælte omkranser gården. Langs hele sydfacaden, hvor boligens hovedindgang befinder sig, løber desuden en 150 centimeter bred sti med slotsgrus kantet med brosten. Terrassen, som har udgang fra boligens baggang og det tidligere fyrrum; i dag kontor, består også af slotsgrus kantet med brosten.

Stenbelægningen på gårdens østside er den oprindelige belægning, hvor biler, traktorer og hestevogne i sin tid kørte; i dag er det denne belægning, som gårdens Bed & Breakfast-gæster ankommer henad.

I det lukkede gårdrum er de gamle pigsten rensat og lagt på plads igen. Der er desuden etableret en ny dobbeltmur med isolering ind til Bed & Breakfast-badeværelserne (til højre). Døren fører ind til den gamle fodergang og fællesrummet.

Boligen

Fastholdelsen af gårdens historie og sjæl har også været ønsket i boligen, som udgør i alt 200 kvadratmeter. Her er de oprindelige bygningsdele og indretninger, dvs. rummenes placering og struktur, så vidt muligt bevaret. Samtidig er der på en nænsom måde skabt en mere moderne planløsning med mindre spildplads og større overskuelighed og med installation af det inventar, som hører sig til i en tidssvarende bolig anno 2023.

Forstuens, dvs. *dielens* udstrækning er genskabt, og dermed er der skabt en klarere adskillelse mellem beboelsen og stalden, i dag Bed & Breakfast-afdelingen, sådan som der oprindeligt har været.

– Ved at inddrage noget af laden og det gamle fyrrum har vi fra køkkenet skabt adgang til et kontor og derfra adgang til et større badeværelse. Det gamle bryggers er sat i stand, men stadig med den gamle gruekedel, og i det gamle viktualierum, der blev etableret ved ombygningen i 1940'erne, er der nu indrettet et gæstetoilet, forklarer Frants Frandsen.

Kvistværelset, som ikke var en del af husets oprindelige indretning, er nedlagt, men trappen derop er bevaret, så det stadig er muligt at få adgang til loftet via en loftslem.

Det 11 kvadratmeter store kælderrum med nedgang fra baggangen er gennemgribende istandsat med nyt gulv, loft af fyrreplanker og to nyanskaffede støbejernsvinduer. Kælderrummet var tidligere

præget af fugt, men et nyt udvendigt dræn skal nu hjælpe med at få bugt med fugten, suppleret af en radiator – i øvrigt gårdens eneste radiator – til at holde rummet tørt.

Nyt og gammelt

Når beboere og besøgende i dag træder ind i det gamle stuehus, bliver de ved hovedindgangen mødt af den istandsatte og nymalede tofløjede hoveddør med de fine ruder med blomstermotiv og det smalle, kryds-opsprossede overvindue. Ovenover skærmer *arkengaf*, som er istandsat med genbrug af de gamle teglsten og kun suppleret af ganske få nye sten.

I stuehuset er bjælkelagene over forstuen og kar-napstuen afstivet, og der er monteret nye tværlægge-re, så loftsbjælkerne ikke længere trykker ned på de godt 100 år gamle vinduer. Vinduerne er sat i stand og malet hvide ligesom hoveddøren, og der er fremstillet nye forsatsrammer til de få vinduer, som ikke havde forsatsrammer.

Under alle gulve er der lagt 300 millimeter isole-ring. I forstuen og i stuerne samt værelserne, kontoret og fordelingsgangen er der lagt nye plankegulve af fyrretræ i hele rumlængder, mens der i bryggers, køkken, badeværelse og toilet er lagt terrazzogulv i to forskellige nuancer. I køkkenet er der lagt en nistret brun terrazzo, og i de øvrige rum er der terrazzo i grålige nuancer.

Den istandsatte og nymalede hoveddør med fine ruder med blomstermotiv og et smalt, kryds-opsprossede overvindue giver adgang til gårdens bolig. På gulvet er lagt nye fyrretræsplanker.

Side om side med nyt køkken og nye hårde hvidevarer er bevaret den originale rødmaledede bænk og det gamle støbejernskomfur, som stadig fungerer. Både i køkken og bryggers – hvor den gamle gruekedel er bevaret – er der lagt nye terrazzogulve.

– I badeværelset og det nye gæstetoilet er der lagt et terrazzogulv i gråsorte farver, mens vi i køkkenet har valgt en mistret brun terrazzo. Gulvfarven i køkkenet er inspireret af den terrazzo, som allerede var lagt i køkkenet, da vi overtog gården, men som desværre ikke kunne bevares på grund af opstigende fugt. Derfor er der nu lagt et helt nyt gulv, og i samme ombæring er der etableret gulvvarme, siger Frants Frandsen.

I køkkenet er desuden bevaret det gamle støbejernskomfur, som efter en tur hos smeden stadig kan bruges. Komfuret er fra midten af 1800-tallet, og det samme er den originale rødmaledede bænk samt de bevarede hollandske kakler med et fint rødtligt vase-motiv. I dag indgår det hele side om side med et nyt køkken i en fin sandfarve og nye hårde hvidevarer.

Sammenhængende udtryk

– Vi har omfavnet huset, som det stod, da vi overtog det, og vi har så vidt muligt bibeholdt de ældste dele som for eksempel den synlige bjælkekonstruktion, de fine barok- og rokokodøre fra 1700-tallet og fyldningsdøre med bukkehornsbeslag og klinkefald, men vi har også bibeholdt en række af de tilføjelser, som gennem tiden har fundet vej ind i huset og hægtet sig på stedets historie. Hele tiden har vi haft for øje, at vi skulle skabe et sammenhængende arkitektonisk udtryk og en tidssvarende bolig med moderne komfort og et sundt indeklima, siger Frants Frandsen.

Ligesom i Bed & Breakfast-værelserne er også boligens rum malet i pastelfarver. Karnappen i storstuen (foto th.) er ikke original, men er på et tidspunkt føjet til for at give flere kvadratmeter og mere lys. Fotoet til venstre viser et kig fra spisestuen, gennem storstuen og ned til forstuen, som er malet lyseblå.

I dag er de gamle døre sammen med de historiske bjælkelag med til at fastholde historien, mens moderne sanitet, nye gulvbelægninger, isolering, gulvvarme, forsatsruder, jordvarmeanlæg i stedet for oliefy, eget minirensningsanlæg, wifi og mulighed for en el-ladestander ved den lille p-plads alt sammen er med til at løfte den historiske værftgård ind i en ny tid.

De historiske markører ses overalt, men i boligen og laden ses de mest markante vidnesbyrd om gårdens historie og om den egnsbyggeskik, der er så unik for netop dette område i Danmark, hvor det barske klima – længe før digernes tid – krævede helt særlige bygninger og konstruktioner, hvis folk og fæ skulle overleve de hyppige stormfloder og oversvømmelser.

I spisestuen og værelset ved siden af er bevaret den eneste tilbageværende rest af boligens egnskarakteris-

tiske, tagbærende bjælkekonstruktion. I tømmeret i værelset ses stadig taphuller fra en af de knægte, som i sin tid bar den store bjælke og rem, der var så kraftig, at den kunne bære tagkonstruktionen i stuens fire fag. I laden er bevaret og restaureret den særlige højremskonstruktion, som bærer det store tag.

– Begge konstruktioner, den tagbærende i boligen og højremskonstruktionen i laden, vidner om en svunden tid, hvor tryghed og sikkerhed for gårdens beboere blev skabt via helt særlige egnsbyggeskikke. Hvis al murværket blev skyllet bort af vandmasserne ved en stormflod, ville taget ikke styrte sammen. De solide stolper og bjælker var datidens egen form for klimasikring, der sikrede, at gården med det store sammenbyggede tag blev stående, siger Frants Frandsen.

I spisestuen og værelset ved siden af er bevaret den eneste tilbageværende rest af boligens egnskarakteristiske tagbærende bjælkekonstruktion, der var så kraftig, at den kunne bære taget i stuens fire fag.

Livscyklusvurdering af Nørre Sødam

Hvor meget CO₂ udledes der, når en historisk ejendom restaureres? Hvor tungt vejer de enkelte byggematerialer på CO₂-vægtskålen? Og hvor meget CO₂ udleder ejendommen, når den er i drift?

Det er spørgsmål som disse, at en såkaldt livscyklusvurdering (LCA, Life Cycle Assessment) kan give svar på. Igennem de seneste par år har Realdania By & Byg minutiøst gennemgået samtlige cirka 60 ejendomme i selskabets historiske samling og udarbejdet livscyklusvurderinger for hver enkelt, også Nørre Sødam.

Livscyklusvurdering af Nørre Sødam

Den totale CO₂-udledning fra restaureringen af Nørre Sødam er 165 kg CO₂ pr. kvadratmeter, dvs. samlet omkring 110 ton. Udledningen fordeler sig således:

- Nedrivning af eksisterende materialer: 59 kg CO₂ pr. kvadratmeter (= samlet 39 ton).
- Tilføjelse af nye materialer: -33 kg CO₂ pr. kvadratmeter (= samlet -22 ton). Årsagen til det negative tal er, at der i det nye stråtag er et stort CO₂-optag, som er større end den resterende CO₂-udledning fra de andre materialer i denne fase. Det store optag fra stråtaget bliver udledt i næste fase, nemlig ved den fremtidige nedrivning og bortskaffelse.
- Fremtidig nedrivning af nye materialer: 139 kg CO₂ pr. kvadratmeter (= samlet 92 ton). Den høje CO₂-udledning kommer primært fra stråtaget.

Det er først, når ejendommen har været i drift et år, at der kan foretages en livscyklusvurdering, der inkluderer bygningens varmekonsum. Da bygningen er fredet, foreligger der ikke energimærke, hvorfor det faktiske forbrug må afventes.

CO₂-udledningen ved restaureringen af Nørre Sødam er udregnet på følgende måde:

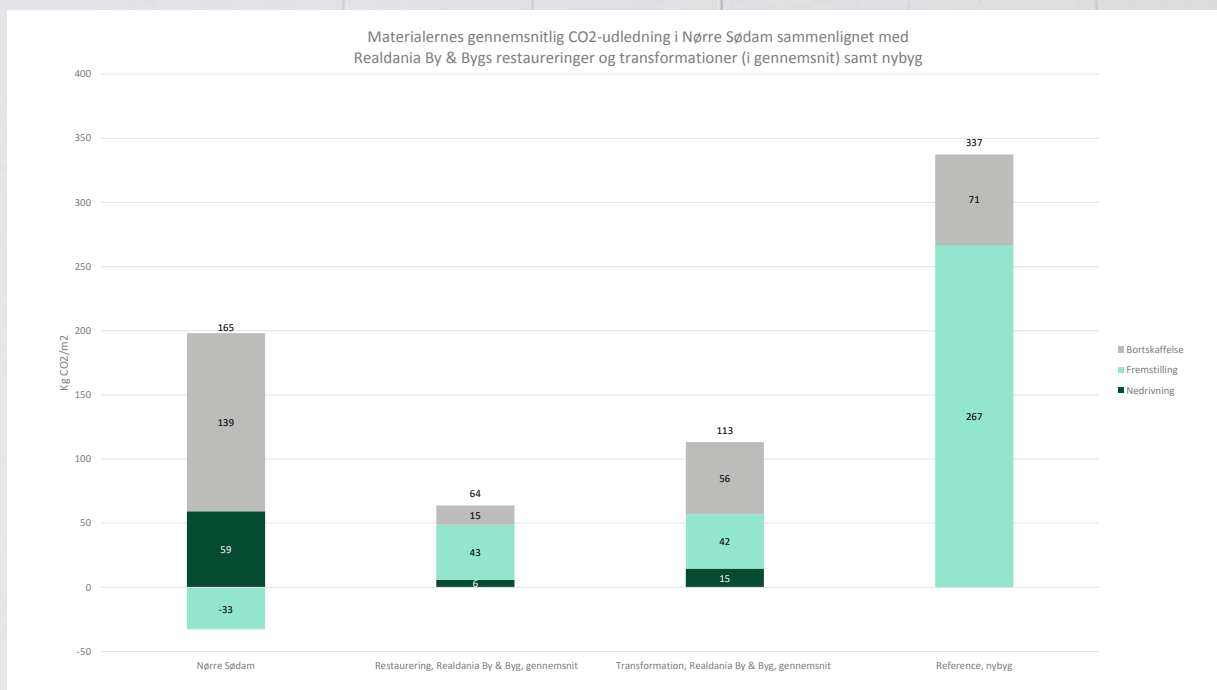
Stråtag: Der er udledt cirka 37 ton CO₂ under nedrivning og bortskaffelse af det gamle stråtag på Nørre Sødam. Ved denne CO₂-beregning er ikke medregnet det CO₂-optag, som stammer fra selve fremstillingen af stråtaget i sin tid, men kun medregnet CO₂-udledningen ved selve nedrivningen og bortskaffelsen. Det nye stråtag vil i hele dets levetid (30 år) udlede omkring 1,8 ton CO₂, og i denne beregning er medregnet både optag og udledning.

Terrændæk: Der er udledt omkring 30 ton CO₂ i det nye terrændæk. Udledningen kommer primært fra beton og EPS-isolering.

Fundering: Der er udledt cirka 5,5 ton CO₂ i den ekstra fundering, som er etableret i Nørre Sødam, dvs. beton og armering.

Varmefordelingsplader til gulvvarme: Der er udledt 1,7 ton CO₂ i nye varmfordelingsplader til gulvvarme. Den beregnede mængde skal dog tages med forbehold, idet der endnu ikke eksisterer data for det anvendte produkt, hvorfor der i stedet er anvendt generiske data for en aluminiumsplade.

Grafen viser CO₂-udledningen ved restaureringen af Nørre Sødåm sammenlignet med gennemsnittet ved de restaureringer og de transformationer, som Realdania By & Byg har foretaget de seneste 20 år, samt gennemsnittet ved et nybygget hus.

Livscyklusvurderinger af historiske huse

Livscyklusvurderingerne af de historiske ejendomme i Realdania By & Bygs samling indeholder et overblik over følgende:

- Mængder af nedrevet og bortskaffet materiale under restaureringen.
- Mængder af tilført materiale til restaureringen.
- Målt varmemeforbrug over 50 år samt fremtidig nedrivning af de tilførte materialer under restaureringen.

Det skal bemærkes, at de bygningsdele/materialer i ejendommene, som ikke udskiftes, men beholdes,

ikke indgår i vurderingen, men medregnes i en eventuel fremtidig udskiftning. Data om materialers CO₂-udledning er hentet fra deres EPD (Environmental Product Declaration). Her har producenten beregnet præcist, hvor meget CO₂ der udledes ved fremstilling og fremtidig bortskaffelse af produktet.

Ved materialer, hvor producenten ikke har udarbejdet en EPD, anvendes branche-EPD'er eller generiske EPD'er. Branche-EPD'er er udarbejdet som et gennemsnit af et materiale på tværs af branchen, mens de generiske stammer fra en tysk database, som anvendes, når der ikke foreligger data fra det danske marked.

Beboere og naboer

Af museumsinspektør Anne Marie Ludvigsen, Museum Sønderjylland

Nørre Sødams-gårdens historie går flere hundrede år tilbage. Anekdoten om, at årstallet 1554 er ridset ind i en af gårdens bjælker, vidner om, at gården allerede i 1500- og 1600-tallet har haft sin placering i området, og efter sigende skulle de to første ejere af Nørre Sødams have været en Anders Lauridsen og en Laurids Lauridsen, men om disse to vides meget lidt.

De bygninger, som i dag udgør Nørre Sødams, blev til gengæld opført af gårdejer Redlef Lauridsen i 1764, og af folketællingen fra 1787 fremgår det, at gården ligesom de omkringliggende gårde var en fæstegård under Schackenborg Slot. Gårdmændene selv ejede gården, men fæstede jorden af herremanden.

Efter Redlef Lauridsens død i 1775 overtog sønnen Laust Redlefsen gården, og af folketællingen fremgår det, at Laust Redlefsen tillige var digefoged, og at husstanden bestod af ni personer, som foruden gårdejeren og dennes hustru, Christine af andet ægteskab, talte to børn, gårdmandens søster og fire tjenestefolk.

Efter Laust Redlefsens død i 1795 overtog hans enke, Christine Redlefsen, ejerskabet over gården, og 6. juli 1803 blev en ny fæstekontrakt indgået mellem Christine Redlefsen og grevskabet Schackenborg.

Heraf fremgår det, at gården bestod af 89 demat land, og at hun i forbindelse med fæsterskiftet skulle betale 1000 rigsdaler i såkaldt indtrædelsesafgift til grevskabet.

Indtrædelsesafgiften var i marsken som helhed højere end i andre egne. I Tøndermarsken var afgiften tilmed særligt høj for de gårde, der lå tæt på åen, hvilket angiveligt hang sammen med de fine græsningarealer til studefedning og høslet.

I 1814 overtog sønnen Hans Redlefsen gården, men han havde svært ved at betale den høje indtrædelsesafgift til grevskabet; givetvis på grund af den økonomiske krise i forbindelse med Napoleonskrigene 1807-1814. Gården overgik senere til selveje – sandsynligvis efter den sidste Redlefsens død. Senere blev den overtaget af en Carsten Nielsen og i 1908 købt af Peter Petersen Linnet.

Demat

En demat er en arealbetegnelse, som blev brugt i marsken i hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt Ostfrisland. Ordet betyder "dagens arbejde", og arealet svarer altså til det område, som en god arbejder kunne slå med le på en dag

Nørre Sødams indre gårdtrum, ca. 1938.

Ejere af Nørre Sødams

- Årstal ukendt: Anders Lauridsen
- Årstal ukendt: Laurids Lauridsen
- 1764: Redlef Lauridsen opfører den nuværende gård
- 1775: Laust Redlefsen (søn af Redlef Lauridsen) overtager gården
- 1795: Christine Redlefsen (enke efter Laust Redlefsen) overtager gården
- 1814: Hans Redlefsen (søn af Christine og Laust Redlefsen) overtager gården
- 1849: Anne Marie Redlefsen (enke efter Hans Redlefsen) overtager gården
- 1856: Hans Redlefsen (søn af Hans og Anne Marie Redlefsen) overtager gården
- Årstal ukendt: Carsten Nielsen overtager gården
- 1908: Peter Petersen Linnet (senior) overtager gården
- 1930'erne: Statens Jordlovsudvalg overtager gården
- 1955: Peter Petersen Linnet (junior) køber gården
- 1995: Hans Johnsen køber gården
- 2019: Realdania By & Byg køber gården

Livet på et værft...

Nørre Sødams historie går helt tilbage til 1500-tallet. Da blev der på stedet bygget et fiskerhus, hvis mure står endnu som en del af gårdens stuehus, enormt tykke, for der skulle godt kram til at stå imod havet, når det rejste sig i al sin vælde. Op gennem tiderne opgav man fiskeriet, byggede til huset og fik efterhånden en gård ud af det.

Artikel i 'Familie Journalen', interview med familien Linnet, 1960

I 1930'erne blev Nørre Sødams overtaget af Statens Jordlovsudvalg, som efter genforeningen arbejdede med at tilpasse det sønderjyske landbrug til danske forhold. I 1955 overtog Peter Petersen Linnet, junior, gården, hvorfra han drev landbrug. I 1990'erne overtog Hans Johnsen gården, hvorfra han producerede økologiske kyllinger og drev Bed & Breakfast, og i 2019 solgte han til Realdania By & Byg.

Krigsfanger i laden

Som en del af Sønderjylland er Tøndermarsken et både kulturelt og nationalt grænseområde, og som en del af hertugdømmet Slesvig og det tyske kejserrige har livet i dette område gennem tiden været under stærk indflydelse fra syd. Disse kulturelle strømninger såvel som skiftende grænsedragninger har i mange henseender påvirket tilværelsen for områdets beboere – også beboerne på værfterne Ved Åen.

Første verdenskrig 1914-1918 er i dansk sammenhæng en særlig sønderjysk erfaring, ikke mindst fordi sønderjyderne som en del af det tyske kejserrige var omfattet af den kraftige mobilisering af soldater. 35.000 sønderjyske mænd deltog i krigen, så alle

familier var berørt. 6.000 faldt i krigen, og 4.000 vendte hjem som krigsinvalidere.

Selvom slagmarken befandt sig langt fra Sønderjylland, så satte krigen sine spor i Tøndermarsken. I mændenes fravær måtte kvinderne overtage deres opgaver, f.eks. driften af familiens landbrug, og fra årsskiftet 1914-1915 blev krigsfanger en del af hverdagen flere steder i Sønderjylland. Krigsfangerne kom fra Rusland og Frankrig, og de hjalp både med landvindingsarbejder langs den sønderjyske vadehavskyst og med det daglige arbejde på gårdene.

Den tidligere ejer af Nørre Sødams, Peter Linnet, var barn under første verdenskrig, og han husker, hvordan der var krigsfanger indlogeret på gården. De boede i laden, hvor de var under bevogtning af tyske soldater.

Fangerne skulle hjælpe til i landbruget samt med vejarbejde. De russiske krigsfanger udførte vejarbejde ved Rudbøl, og både de russiske og de franske krigsfanger i den vestlige del af Sønderjylland var med til at bygge diget ved Ballum, der blev opført 1915-1919.

Selvom familien og de ansatte på Nørre Sødams havde strenge instrukser om ikke at omgås fangerne, forsøgte de alligevel at forsøge fangernes liv, og ved

Livet på et værft...

I barndommen måtte man endnu størstedelen af året sejle rundt, hvis man skulle fra gården, for vandet stod det meste af året blankt og dybt lige uden for værftet. Man sejlede f.eks. til skole inde i Møgeltønder, og man sejlede også rundt på julebesøg.

Artikel i 'Familie Journalen', interview med familien Linnet, 1960

juletid listede familien julemad ud til de fremmede, som til daglig var helt anderledes vant.

Peter Linnet mindes også, at hans mor en gang imellem pludselig fik travlt med at smøre store madpakker – angiveligt fordi en fange var lykkedes med at lade hende vide, at han den kommende nat ville forsøge at flygte til Danmark.

Nabo til Nørre Sødram:

Cornelius Petersen – berømt og berygtet

Beliggenheden i et kulturelt og nationalt grænseområde har gennem tiden også afspejlet sig i nabolaget til Nørre Sødram, og nogle naboer har efterladt sig et større eftermæle end andre.

En af dem var gårdejer Cornelius Petersen, der var friser og stammede fra Ejdersted i Slesvig-Holsten. Han havde i en årrække boet hos en familie i Klanxbüll lidt syd for den nuværende grænse, da han som 22-årig i 1914 købte en af egnens største gårde, Vester Anflod. Han ombyggede Vester Anflod til en haubarg efter frisisk forbillede, så gården med sit enorme tag blev et tydeligt frisisk indslag i den flade Tøndermarsk.

Men det var ikke blot kærligheden til sin hjemstavn byggeskik, han tog med sig. Han medbragte

også sin arge modstand mod embedsmandsvældet. Friserne, som havde en lang tradition for selvstyre, var kendt for modstand mod den tyske centraladministration, og Cornelius Petersen levede helt op til friser-mottoet "Liever düd as Slaawe" ("Hellere død end slave") med sin agitation mod "embedsmandstyranni" og skattetrykket.

Efter 1920 kom Cornelius Petersens gård til at ligge i Danmark, og nu vendte han vreden mod Christiansborg. I 1925 startede han protestbevægelsen "Bondens Selvstyre" med krav om vidtgående selvstyre, og han blev i 1927 dømt ved Højesteret for at kalde Thorvald Stauning en røverkaptajn. Han opnåede aldrig stor opbakning, og dårlige nerver tvang ham kort efter ud af politik. Hans haubarg-gård derimod stod frem til slutningen af 1960'erne, hvor den brændte ned.

Nabo til Nørre Sødram:

Emil Nolde – farverig og fantasifuld

En anden bemærkelsesværdig nabo til Nørre Sødram var kunstneren Emil Nolde. I 1912 købte han sammen med sin hustru Ada værftgården Utenwarf, halvanden kilometer syd for Nørre Sødram for enden af Gammeldigevej. Her boede de frem til

Gården Vester Anflod, et par kilometer syd for Nørre Sødram, blev i 1914 bygget som en haubarg-gård efter frisisk forbillede. Gården nedbrændte i slutningen af 1960'erne. Foto fra ca. 1920.

Livet på et værft...

Det var herligt, når der milevidt rundt om os ikke var andet end vand, når den høje himmel spejlede sig i det, eller når månen med sin kolde glans om natten dannede et eventyrland i sølv.

Kunstneren Emil Nolde i bogen 'Mein Leben'

1926, og som en af de få indbyggere i området satte Nolde i sine erindringer ord på, hvordan det var at bo der.

Da han og Ada købte Utenwarf, var de ikke helt klar over, hvad de gik ind til. Nolde var ganske vist opvokset ved Vidåen, men ikke i marsken. Så ægteparret var ikke vidende om, at marsken omkring dem ville være oversvømmet det meste af vinteren og af og til også om sommeren. "Den kloge sælger sagde intet herom", som Nolde udtrykker det i sine erindringer. Men parret kom hurtigt til at holde meget af landskabet: "Det var herligt, når der milevidt rundt om os ikke var andet end vand, når den høje himmel spejlede sig i det, eller når månen med sin kolde glans om natten dannede et eventyrland i sølv."

Parret holdt af at færdes i deres traditionelle marskbåd, som de typisk to gange dagligt var på vandet med, blandt andet for at fiske, helt i tråd med traditionen på egnen.

De beboere, som dengang boede på værft i Tøndermarsken, var langt væk fra alting, og landskabet kunne virke øde og ensformigt. Nolde blev da også konfronteret med, hvorfor de dog havde slået sig ned netop der, hvor der hverken var skov, bakker eller bjerge, men Nolde mente, at gav man sig tid, så "be-

lønnede landskabet betragteren med stille, inderlig skønhed, storslåethed og stormfuldt, vildt liv."

At området også kunne være barsk at bo i, vidner Noldes beretning fra stormfloden 30. august 1923 om. Det var helt usædvanligt med en stormflod i august, og Nolde beskriver, hvordan de blev forvirrede ved at se, at barometeret faldt kraftigt i det stille solskin, som pludselig blev afløst af en rasende storm. Spærrene på huset knagede, strå fløj i luften, og vandet i Vidåen blev pisket til skum. Efter nogle timer kom nyheden om digebrud ved Rejsby-diget nord for Skærbæk, hvor 19 digearbejdere druknede sammen med alle kreaturer i det oversvømmede område. Havet var en farlig nabo.

Da planerne om at afvande Tøndermarsken kom frem, var det netop dette mangfoldige landskab, som Nolde holdt så meget af, der ville forsvinde. Nolde var en arg modstander og indsendte et alternativt forslag til det meget omfattende og gennemgribende afvandingsprojekt i håbet om at bevare, med Noldes ord, "områdets naturlige skønhed". Afvandingen blev dog gennemført i 1927-1930 uden hensyntagen til Emil Noldes forslag, og kort tid forinden, i 1926, var han og hustruen flyttet til Seebüll, hvor de på et forladt værft opførte deres nye hjem, som i dag huser Nolde-museet.

**Tøndermarsken
– et unikt kulturlandskab**

Digernes og værfternes land

Af museumsinspektør Anne Marie Ludvigsen,
Museum Sønderjylland

Emil Noldes beskrivelse af vadehavskystens landskab som en “stille, inderlig skønhed, storslåethed og stormfuldt, vildt liv” gælder den dag i dag. Landskabet er sammensat – både stille og stormfuldt – og på et satellitfoto af vadehavskysten med Vadehavet mod vest og den inddigede marsk mod øst kan det næsten virke som om, at de to landskaber ikke har noget med hinanden at gøre.

Forskellen er overvældende med havet med fri dynamik på digernes yderside og den inddigede marsk på digernes inderside, hvor vandet i høj grad reguleres ved hjælp af et sindrigt system af kanaler, sluser og pumpestationer. Det ene område fremstår rundt, blødt og organisk; det andet nærmest pixeleret.

Men med hver sit særpræg udgør Tøndermarsken og Vadehavet til sammen det unikke vadehavslandskab, adskilt af store havdiger, men samtidig stærkt forbundne.

Både når man skuer udover Vadehavet og udover Tøndermarsken føles himlen enorm og området nærmest øde. Ved kysten mærker man havets puls, når havet to gange i døgn trækker sig og blottes havbunden til glæde for millioner af fugle, for ca. seks timer senere at vende tilbage. Her er ingen barrierer, der spærrer for udsynet. Her kan man “strække øjnene”.

Står man derimod inde i marsken bag digerne, er landskabet nok fladt, men blikket standses af menneskets bygningsværker, der er blevet tilpasset gennem mange hundrede år og har gjort det muligt at bo i marsken og dyrke den frugtbare jord. En tilpasningsproces, som særligt i det 20. århundrede er accelereret i takt med den teknologiske udvikling, og som samtidig har gjort det sværere i dag at afkode baggrunden for nogle af elementerne i kulturlandskabet, fordi de er opført i en tid, hvor de landskabelige forhold var meget anderledes end i dag.

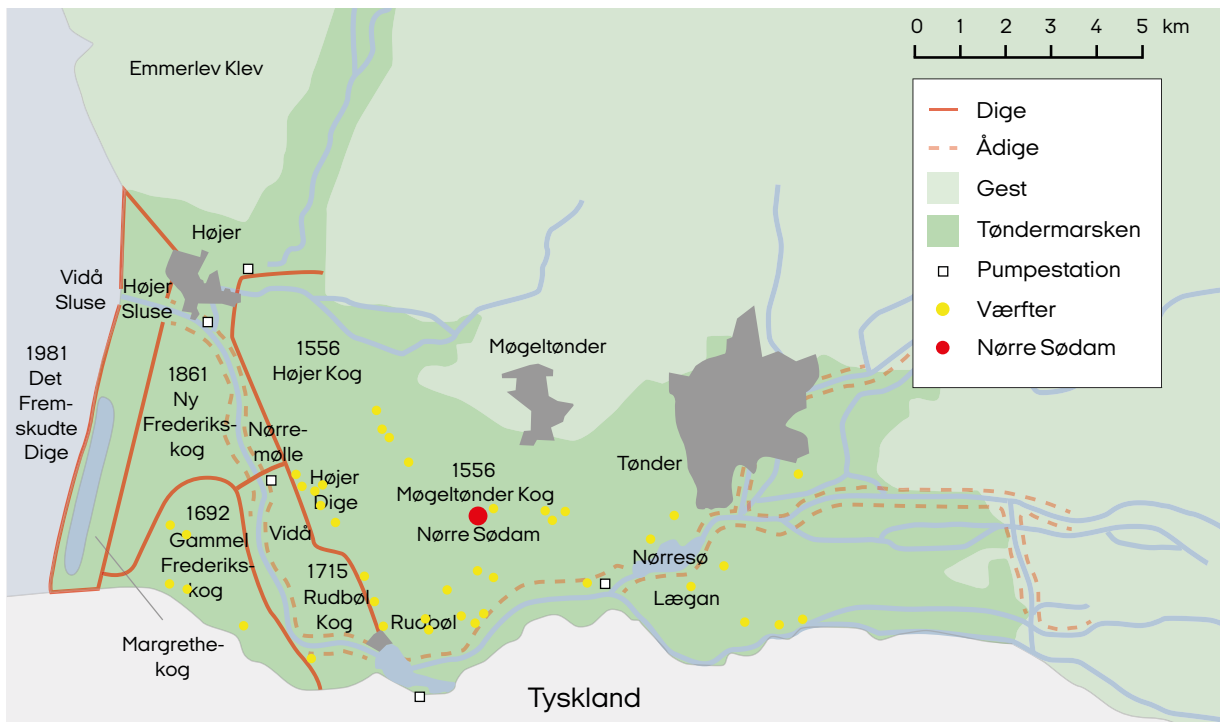
Det gælder ikke mindst Tøndermarskens ca. 60 værfter. I dag kan det være svært at begribe den livsvigtige betydning, der ligger bag disse menneskeskabte forhøjninger, som er så unikke for dette område, men faktum er, at Tøndermarsken ikke blot er digernes land, men også værfternes land.

Tøndermarskens værfter

Tøndermarskens værfter ligger ved landsbyerne Sæd og Ubjerg samt spredt langs åen ved 'Ved Gaden', 'Ved Åen' og 'Gammeldigevej'. De sidste tre stednavne refererer til værfternes beliggenhed ved 1556-diget og ved Vidåen.

Værftgården Hestholm øst for Tønder ligger som det eneste værft helt usædvanligt tæt på gesten. Det skyldes, at gården har fungeret som ladegård for slottet Tønderhus, og at en vis nærhed til slottet derfor var hensigtsmæssig.

Set fra luften bliver Tøndermarskens forskellige artede landskab særligt tydeligt. På digernes yderside er vandet blødt og organisk, og på digernes inderside er vandet styret stramt af et sindrigt system af kanaler, sluser og pumpestationer.

I dag findes der ca. 60 værfter i Tøndermarsken, som foruden ved Ubjerg og Rudbøl kan ses i marsken syd for Møgeltønder og Højer. Værftet Nørre Sødam fra 1200-tallet hører til blandt Tøndermarskens ældste.

Værfterne øst for 1556-diget, det vil sige vejen mellem Højer og Rudbøl, er fra 1100- og 1200-tallet. Værfterne på vestsiden af samme dige er fra 1600- og 1700-tallet og er opført i én arbejdsgang og sandsynligvis i forbindelse med digebyggeriet i 1692, hvor Gl. Frederikskog blev inddæmmet.

I virkeligheden ligger alle værfterne i nærheden af Vidåen, som det var vigtigt at have nem adgang til. Tidligere fungerede Vidåen som bindeleddet mellem havet og Tønder, og åen var således en afgørende færdselsåre, som der kun var meget få alternativer til.

Sammen med det inddigede marskområde markerer værfterne en overgang mellem den danske del af Vadehavet og den tyske og hollandske del. Foruden otte værfter i Ballum Enge nord for Højer er det kun i dette område i Danmark, at der findes

værftbebyggelser. Tøndermarsken er altså i den henseende et slags kulturelt grænseland mellem dansk og frisisk.

Arkæologiske udgravninger viser, at bosættelserne her er startet med en gård på den flade marsk eller en svag naturlig sandpold engang omkring år 1200. Gårdene blev liggende de samme steder op gennem middelalderen, hvilket betød, at kulturlagene, f.eks. affald og mæg fra kreaturer, voksede og dermed også terrænet omkring gården. Først i løbet af 1600-tallet skete en bevidst tilførsel af klæg, dvs. fugtig sandjord blandet med ler, for at forhøje værfterne og på den måde beskytte sig mod oversvømmelser.

At bo på et værft var en helt særlig boform. I tiden før digerne blev opført, og beboerne var underlagt havets stormfloder og senere åernes vinteroversvøm-

Alle værfterne i Tøndermarsken ligger i nærheden af Vidåen, som slynger sig gennem marsken - her gennem Ny Frederikskog syd for Højer. Tidligere var Vidåen en vigtig færdselsåre mellem havet og Tønder.

Livet på et værft...

Børnene, som skulle i skole herfra, måtte hver morgen ros hen til denne. Færdslen fra gård til gård foregik vinteren igennem ligeledes i både, endogså herfra hen til den kun hundrede meter fjerne Kjærgård.

Achton Friis i bogen 'De Jyders Land', 1932-1933

melser, skal man forestille sig, at værfterne lå som små øer i et hav, og at al færdsel til og fra kun kunne foregå i båd eller på hesteryg.

Vandforsyning var en særlig udfordring. Marsken har ikke noget grundvand, og derfor kunne der ikke etableres brønde. I stedet opsamlede beboerne regnvand i vandreservoirs på værfterne i form af en fordybning i værftet – en såkaldt fedding. Boede man tæt nok på et vandløb, kunne man også hente vand der, men feddingen sikrede, at husstanden og husdyrene i stormflodsperioder var sikret adgang til ferskvand. På værftet Fællesværre ca. 1 kilometer syd for Nørre Sødum findes rester af en fedding.

Kreaturopdræt og høst af tagrør

De klimatiske udfordringer til trods var marsken et attraktivt sted at bo, ikke mindst på grund af de næringsrige enge og den gode adgang til havet via vandløb og tidevandsrender, og landbrug har da også traditionelt været Tøndermarskens primære erhverv.

Tilbage fra 1600-tallet og frem til begyndelsen af 1900-tallet var området et udpræget studeopdrætsområde, fordi de store engarealer var velegnede til afgræsning af kreaturer, og både for bønderne bosat på gesten og bønderne på værftgårdene i marsken havde studeopdræt en særlig økonomisk betydning i Tøndermarsken i 1600- og 1700-tallet.

Studeopdræt var i denne periode så lukrativ en forretning, at også købmænd i Tønder investerede i jord og marsklandbrug, som de havde folk til at drive for sig. For eksempel ejede købmand og borgmester Carsten Richtsen (1746–1821) værftgården Bjerremark ved Ubjerg syd for Tønder.

Både Nørre Sødum og nabogårdene vidner om, at bønderne her var velhavende. Det gjorde sig særligt gældende for nabogården Kærgårdshof og den nu nedbrændte Vester Anflod. I folketællingen fra 1803 kan det ses, at der alle tre steder var tale om ret store husholdninger, der foruden gårdens ejer og dennes familie også bestod af adskillige ansatte.

Foruden kreaturopdræt var også høst af tagrør for nogle gårde en vigtig indtægt. Marsken var før afvandingen våd og sumpet og derfor i de lavest liggende områder præget af store rørskov. Her blev der om sommeren fra båd høstet store mængder af tagrør, som blev sejlet ind til markedet i Tønder, hvor de blev solgt som tagbeklædning. Om vinteren blev tagrørene høstet med en læfer – et særligt redskab, som man skubbede foran sig og skar rørene over ved isens overflade. Herfra blev rørene læsset på en slæde og trukket hjem hen over isen. Om sommeren blev der desuden høstet store mængder hø i bl.a. Gudskog, som blev sejlet hjem via søer og åer.

Før afvandingen var værftgårdene i Tøndermarsken om vinteren omgivet af åvand, så beboerne måtte sejle fra sted til sted. Foto fra ca. 1920.

Landskabet og historien

Værfternes funktion i landskabet og baggrunden for deres opførelse hænger tæt sammen med Tøndermarskens landskabshistorie, som kan inddeles i fire store perioder: Opførelse af sikkerhedsdiger, opførelse af landvindingsdiger, afvanding af marsken og igangsættelse af naturgenopretningsprojekter og fredninger.

Sikkerhedsdiger

Fra 1300- og 1400-tallet blev marsken i stigende grad ramt af stormfloder, og der opstod et ønske om at opføre havdiger, som kunne beskytte mod de vandmasser, der fulgte med de kraftige storme i vinterhalvåret: en form for sikkerhedsdiger. Fra 1465 til 1556 – hvor først Hviding Herred (D) blev omkranset af et stort ringdige og senere hertug Hans d. Ældres dige, opført fra Højer til Grellsbüll (D) via Rudbøl – begyndte en lang periode præget af digebyggeri. Bid for bid blev Tøndermarsken inddiget.

Hertug Hans' dige fra 1554-1556 var en milepæl, fordi det med dette byggeri lykkedes at få al bebyggelse i Tøndermarsken bag dige. Samtidig blev der skabt en vej gennem marsken, fordi diget gjorde det muligt at færdes tørskoet på digets top. Stednavnet "Ved Gaden", som findes den dag i dag, refererer til dette dige.

Herefter tog digebyggerierne fart: Gudskog 1566, Gl. Frederikskog 1692, Rudbøl Kog 1715 og Ny

Frederikskog 1861. Det lidt fremmedartede ord 'kog' er betegnelsen for inddiget marsk. Det er altså de inddigede marskarealer, der navngives og ikke selve digerne.

Landvindingsdiger

I modsætning til de første dige var digerne fra 1600-tallet og frem til 1800-tallet ikke sikkerhedsdiger. De var landvindingsdiger, der åbnede mulighed for større landbrugsmæssig udnyttelse af de ubeboede marskarealer.

Disse koge var såkaldte 'oktrojerede koge', det vil sige, at investorer investerede i digebyggeri, mod at hertugen til gengæld gav de nye koge særlige rettigheder, der blev nedfældet i et privilegiebrev – kaldet en 'oktroj'. Disse særlige rettigheder kunne f.eks. være skattefrihed og næringsfrihed, og kogene fungerede frem til 1864 som selvstændige, administrative enheder.

Det var i denne periode, at Vadehavets nordligste kogsmarsk blev dannet, og det var også på dette tidspunkt, at sluser og dige dukkede op som en del af Tøndermarskens kulturlandskab. Sluserne sikrede ligesom i dag, at Vidåens vand kunne løbe ud i Vadehavet ved lavvande.

Med digerne var den inddigede marsk nu beskyttet mod havets stormfloder. Til gengæld havde digerne ført en anden udfordring med sig, nemlig

At leve på et værft...

Nu regulerer slusen ved Højer vandstanden, og vi behøver ikke mere i stormnætter at tage redningsbælte på, før vi går i seng, som man vel nok i meget gamle dage har måttet gøre af sikkerhedsgrunde. Det var jo ikke altid, at værfterne var høje nok.

Artikel i 'Familie Journalen', interview med familien Linnet, 1960

Fotoet i midten viser, hvordan marsken inden afvanding var svært fremkommelig om vinteren som følge af åernes oversvømmelser. Her ses en mudret vej og en bådmand i marskbåd i Møgeltønder Kog. De to øvrige fotos er fra Nørre Sødam fra hhv. ca. 1910 og ca. 1950.

oversvømmelser af bagvand, det vil sige vand, som via åerne fra øst løb ned i Tøndermarsken. Sluser i digerne skulle sørge for, at åvandet kunne passere ud gennem diget ved lavvande. Men ved vedvarende højvande måtte sluseportene forblive lukkede, og åerne oversvømmede derfor landet bag digerne.

Særligt om vinteren var marsken udsat for disse oversvømmelser af bagvand. De hyppigere stormfloder om vinteren betød, at sluserne lukkede, hvorved bagvandet blev ophobet bag diget. I sådanne situationer gik åerne over deres breder, og marsken kunne i uger og måneder ligge oversvømmet af ferskvand.

Her kom værfterne igen til deres ret. De gjorde det fortsat muligt at bo i marsken, der nu stadig oversvømmes – ikke af havvand, men af ferskvand – og i denne periode, i 1600- og 1700-tallet, blev der bygget nye værfter med en beliggenhed vest for 1556-diget.

Afvanding

Disse vinteroversvømmelser blev forsøgt løst gennem vinddrevne pumpemøller, men nogen effektiv løsning var det ikke, og i 1927-1930 blev Tøndermarsken afvandet. Flere af de mange søer og rørskove, som tidligere havde præget området, forsvandt og efterlod det landskab, som i dag kendes som Tøndermarsken.

Indsatsen med afvanding skete i kølvandet på Sønderjyllands genforening med Danmark i 1920. Efter genforeningen var der et stort ønske om at fremme og modernisere landbruget i netop denne landsdel, hvor befolkningen var stærkt påvirket af at have været en del af første verdenskrig.

Moderniseringen betød, at landbruget ligesom i resten af Danmark skulle omlægges fra opdræt af kreaturer til svineproduktion. Svin havde ikke brug for store græsarealer, men derimod brug for korn, og derfor skulle marsken afvandes. Den teknologiske udvikling gjorde det muligt, og velviljen til at bidrage fra statens side var stor. Tøndermarskens dage som Sønderjyllands mest udprægede studeopdrætsområde var dermed talte.

Afvandingen betyder, at marsken nu ikke længere bliver oversvømmet af regnvand og bagvand om vinteren. Kanaler og pumpestationer sikrer, at regnvand bliver pumpet væk fra de lavtliggende marskarealer, og ådiger forhindrer åerne i at gå over deres bredder. Med afvandingen mistede også værfterne deres funktion som sikring mod oversvømmelse af hus og hjem, og deres placering rundt omkring i det sønderjyske landskab er i dag alene en påmindelse om, hvordan landskabet engang så ud, og hvordan befolkningen indordnede sig det barske klima.

Med afvandingen i 1927 mistede værfterne i Tøndermarsken deres funktion. På fotoet ses en pumpekovl på vej ind i Lægan Pumpestation i 1928. Pumpestationerne pumper den dag i dag regnvand fra de lave marskområder op i den inddigede Vidå.

I Vadehavet er der stillehavsøsters i tonsvis. Ved lavvande tørlægges store østersbanker, og for mange er det en fantastisk oplevelse at vade ud og plukke og spise østers.

Naturgenopretningsprojekter og fredninger

Den fjerde periode i Tøndermarsken historie begyndte i 1980'erne, hvor en øget bevidsthed om vandets betydning for flora og fauna satte skub i de første naturgenopretningsprojekter og fredninger. Med den intensiverede landbrugsdrift i løbet af det 20. århundrede var mange arter gået kraftigt tilbage.

Udviklingen begrænsede sig ikke alene til marsken, men var global og betød, at de første 18 lande i 1971 i byen Ramsar i Iran tilsluttede sig den såkaldte Ramsarkonvention, som havde til formål at beskytte vådområder af international betydning. I 1977 tilsluttede Danmark sig, og i forbindelse med opførelsen af Det fremskudte Dige i 1980-1982 og dermed dannelsen af Margrethekog og Rickelsbüller Koog (D) blev store dele af de nyinddagede områder udlagt til natur- og vildtreservat i stedet for ny landbrugsjord.

I 2010 blev den danske del af Vadehavet udpeget til nationalpark, og de store arealer i Tøndermarsken,

som nu blev en del af Nationalpark Vadehavet, var i høj grad med til at understrege landskabets helt særlige karakter i både national og international sammenhæng. I 2014 blev Nationalpark Vadehavet optaget på UNESCO's liste over verdensarv, fordi det er et af verdens mest værdifulde tidevandsområder. Den fredede Margrethekog syd er sammen med Mandø det eneste stykke land, som er omfattet af udpegningen.

Foruden Tøndermarskens unikke naturværdier blev også det værdifulde kulturlandskab bemærket i international sammenhæng. I en rapport, udarbejdet af britiske forskere i 2010, blev det konkluderet, at de landskabelige og kulturhistoriske værdier langs vadehavskysten i Danmark, Tyskland og Holland er lige så værdifulde som de naturmæssige værdier.

Faktisk opnåede vadehavsregionen topkarakter på alle parametre i undersøgelsen, hvor forskerne sammenlignede med kulturlandskaber i bl.a. Po-deltaet i Italien, Mont Saint-Michel-bugten i Frankrig og Nova Scotia Dykelands i Canada.

Vadehavet og verdensarven

Vadehavet er verdens største tidevandsområde. Det strækker sig fra Blåvands Huk og Ho Bugt i nord og sydpå gennem Tyskland til Den Helder i Holland - en kyststrækning på cirka 800 kilometer.

Det særlige ved Vadehavet er, at området to gange om dagen markant forandres med tidevandet, når det skifter fra at være fugtige mudderflader ved lavvande til et bølgende hav ved højvande. De enorme mængder af vand, der dagligt strømmer ind og ud ad Vadehavet, er grundlag for et rigt økosystem, og de planter, dyr og mennesker, der har tilpasset sig og evnet at finde fod-

fæste i Vadehavet, har kunnet drage fordel af dets rigdomme.

I 2009 kom den hollandske og tyske del af Vadehavet på UNESCO's liste over verdensarv og i 2014 også den danske del. Dermed fik Vadehavet den største anerkendelse, der kan gives til et område, og Vadehavet og Tøndermarsken er nu i selskab med for eksempel Grand Canyon, Serengeti, Galápagosøerne og andre områder, der fortjener titlen som uomstøttelig verdensarv.

I 2010 var der indvielse af Nationalpark Vadehavet, som med sine knap 1.500 kvadratkilometer er den største nationalpark i Danmark.

Egnsbyggeskik og et enestående landskab

Med restaureringen og nyindretningen af værftgården Nørre Sødam er der bevaret en yderst sjælden repræsentant for denne særlige egnsbyggeskik, som har så stor betydning for den samlede miljømæssige værdi i Tøndermarsken.

Samtidig får nogle af de mange turister, som hvert år besøger Tøndermarsken, nu mulighed for at overnatte midt i et stykke unikt dansk bygningskultur; i en egnsbyggeskik, der er skabt og videregivet af grænselandets beboere gennem århundreder, og i et enestående landskab, der er formet af naturen, kulturen og historien gennem årtusinder.

Restaureringen og bevaringen af Nørre Sødam er samtidig med til at understøtte en i forvejen positiv udvikling i et område, der hører til blandt verdens

fineste naturområder, og som rummer et enormt potentiale for både beboere, erhverv og turister.

I efteråret 2023, hvor den nyrestaurerede værftgård var klar til at slå portene op, fandt også den officielle åbning af Tøndermarsk Initiativet sted. Et initiativ, som Realdania sammen med Tønder Kommune, A.P. Møller Fonden og Nordea-fonden i 2016 søsatte og investerede i for at sikre et massivt løft af den sønderjyske Tøndermarsk og samle lokale, regionale og nationale kræfter om at udvikle Tøndermarsken gennem en flerstrengt indsats.

Med et massivt løft og med afsæt i stedets særlige karakter og stedbundne potentialer er Tøndermarsken og området omkring blevet endnu mere attraktivt og synligt til gavn for alle, der bor, arbejder i og besøger området.

English summary:

Nørre Sødam

- a unique terp farm in Tøndermarsken

Tøndermarsken

Nørre Sødam farm stands on top of a mound in the open marshland outside Møgeltønder in southern Jutland, close to the border between Denmark and Germany. Today, this lonely, elevated location is a beautiful and idyllic framework for the farm, but in 1764, when the property was built, the location was a matter of life or death.

The farm is a terp farm, which means man-made mound in a vast flat and windswept landscape. Long before the dikes and drainage systems were established in the area, these mounds formed the climate protection of the time. On top of the up to four-metre-high mounds in the area, farms were protected against flooding and storm surges.

One of the world's finest natural areas

Today, the area is no longer so violently exposed to the force of the sea, and by far the majority of these unique farms on a terp, which in Denmark are only found in Tøndermarsken, have disappeared. There are still around 60 mounds, and Nørre Sødam stands on one of the oldest, dating back to the 13th century.

In 2019, Realdania By & Byg acquired the listed farm, and following three years of restoration and refurbishment it has now been preserved as an extremely rare example of a local building technique with

great significance for the overall environmental value of Tøndermarsken. Restoration and preservation of Nørre Sødam have also boosted the existing positive developments in an area that is among the world's finest natural areas and is a UNESCO World Heritage site.

A local climate-adapted building technique

The tradition of building farms on mounds stems from the 12th century, when the Frisians migrated to Tøndermarsken. The early farms were built on natural moraine knolls in the marsh, but later farms were built on artificial mounds like small islands in the flat, open landscape. When the marsh flooded, residents could visit each other by boat.

Not only its location of top of a mound makes Nørre Sødam so unique. The four wings surround an enclosed courtyard, and this building style and its construction also constitute a well-preserved example of a typical West Schleswig farm.

The current farm is from the 18th century, and the barn has been dated back to 1764. However, some of the remains indicate that some of the bearing structure of the farmhouse stems from a more than 400-year-old fisher's hut. It is said that the year 1554 has been carved into one of the beams in the house.

In the courtyard, two locally characteristic and, in modern words: climate-adapted, timber structures

The farm Nørre Sødam is a terp farm, which means man-made mound in a vast flat and windswept landscape. Long before the dikes and drainage systems were established in the area, these mounds formed the climate protection of the time.

have been preserved. These were developed over many generations to safeguard against the harsh climate. The farm barns have been built using a distinctive half-timbered construction (*bøjremskonstruktion*), and still visible in the farmhouse are the remnants of a roof-bearing pillar construction.

Both these construction techniques mean that the large thatched roof is not supported by the walls of the farm, but rather by strong pillars and beams, so that even if all the brickwork were washed away by a storm surge, the skeleton of the farm and the thatched roof would not collapse.

A unique piece of Danish building culture

The extensive restoration, both inside and out, returns the unique preservation values of Nørre Sødam to the light of day. The former cowshed and stables are ready to welcome bed and breakfast guests, so

that some of the thousands of tourists who visit Tøndermarsken every year can experience staying in a piece of unique Danish building culture in one of the world's finest natural areas.

Nørre Sødam today forms part of Realdania By & Byg's portfolio of more than 60 properties of historic interest, which together showcase Danish building culture over a period of 500 years. Each of the properties has been restored and helps promote this living building culture and disseminate the narrative of Denmark and the Danes lying hidden in the historic buildings: from peasant farms to stately homes.

Together, the properties show how we can develop and preserve 500 years of Danish building culture – from the Middle Ages to modernism.

Realdania By & Byg is a subsidiary of the philanthropic association Realdania. For more information go to: www.realdaniabyogbyg.org.

Ordforklaringer

Arkengaf

Arkengaf er den spidse gavlkvist, der sidder over døren på den vestslesvigske gård. I arkengafet sidder som regel et vindue eller en luge, der giver adgang til loftet udefra. Den spidse gavlkvist sikrer samtidig en flugtvej, hvis der går ild i stråtaget, så det ikke styrter ned og spærrer døren.

Diele

Diele er en gennemgående forstue i den vestslesvigske gård. Dielen går fra indgangsdøren, som sidder under gavlkvisten, og tværs gennem huset, så man kan gå direkte fra indgangsdøren til gårdrummet.

Dige

Dige er den lange og høje vold, som skal sikre marsklandet ved forhøjet vandstand eller stormflod. Havdiger er desuden opført for at indvinde tidligere havbund til landbrugsjord. Dige-kronen, den øverste del af diget, er ofte flad, så den kan benyttes som vej eller til bebyggelser.

Dørns

Dørns er spisestuen i den vestslesvigske gård. Stuen er opvarmet og bliver brugt til hverdag. Stuen er ofte det første rum, man kommer ind i fra forstuen (dielen) og ligger i forbindelse med køkkenet. Dørns er i modsætning til pisel, som er gårdens fine storstue.

Gest

Gest, eller geesten, er det højereliggende land fra istiden, der grænser op til marsken. Gesten består af sandjord og bakkeøer, hvor bebyggelserne i marsken ligger tæt placeret.

Kog

Kog er marsklands-kabet bag digerne, som er indvundet og afvandede. Kog bruges til græsning for stude og får og er opdelt i mindre fenner, dvs. jordstykker, ofte rektangulære, som er omgivet af afvandingsgrøfter, der indhegner de løsgående dyr. Kogene var ejet af de interessenter, der opførte og vedligeholdte de store diger.

Murankre

Murankre er smedede jernbånd, som holder bjælker og murværk sammen. Den yderste synlige del kan være udformet som et lodret forskudsjern eller mere dekorativt med svungne årstal, der angiver bygningens opførelsesår, som der er tradition for på vestslesvigske huse og gårde.

Pisel

Pisel er den store og fine stue i den vestslesvigske gård. Stuen blev ikke anvendt til daglig og var som regel ikke opvarmet. Pisel er i modsætning til dørn, som er gårdens daglige spisestue.

Sluse

Sluse er åernes udløb gennem digerne. Sluserne kan lukkes, hvis vandstanden i havet stiger. Vidåen løber gennem Højer Sluse og Vidåslusen, inden åen når Vadehavet vest for Højer.

Værft

Værft er en kunstig jordforhøjning i marsklandet, som er bygget for at sikre husene mod oversvømmelser og stormflod. Teknikken med at bygge værfter kendes i Danmark kun fra vadehavsregionen, og de ældste i Danmark er fra middelalderen.

Bygninger er en del af vores kulturarv. Et håndgribeligt levn, som vores forfædre har givet videre, og som vi er forpligtet til at værne om.

Realdania By & Byg udvikler eksperimenterende nybyggeri og bydele og bevarer historiske ejendomme gennem filantropiske investeringer og aktivt ejerskab.

Vi opbygger og formidler en samling af gode eksempler på arkitektur og byggestil over hele landet og formidler viden og løsninger fra alle projekterne.

Læs mere på www.realdaniabyogbyg.dk